

HERMANN RÓBERT
**Negyvennyolcas történetünk
 mai állásáról**

I. rész

Tíz éve annak, hogy a magyar társadalom megemlékezett az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc 150. évfordulójáról. Ebből az alkalomból mintegy 250–300 kiadvány jelent meg itthon és határainkon túl, s elmondható, hogy talán nem volt olyan történelmi évforduló az elmúlt évtizedekben, amelynek ilyen gazdag lett volna a szakmai hozadéka. Tíz évvel ezelőtt e kiadványok jelentős részét két részben röviden ismertettem e folyóirat hasábjain (*A 150. évforduló termése – új kiadványok az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc történetéről. I. rész. Magyar Napló, 1999/7. 42–55.; II. rész 2000/1–3. 103–109.*) Miután az azóta eltelt egy évtizedben több olyan emlékévként is volt, amelynek „hőse” (Kossuth, Deák, Batthyány) szorosan kötődik a „nagy év” történetéhez, s miután félig-meddig spontán módon a 160. évfordulón is kiemelten emlékeztünk meg a magyar történelem e másfél évről, talán nem haszontalan vállalkozás, ha rövid szemlét tartunk az azóta megjelent történeti (és részben szép-)irodalmi termés felett.

Közismert tény, hogy a magyar évfordulós megemlékezések többségét az a szó jellemzi, amit Kossuth az újkori magyar történelem vezérmotívumának tartott: „Késő”. Tudniillik, ellentétben más, szerencsésebb mentalitású országokkal, nálunk a politikai s azon belül a művelődéspolitikai vezetés mindig későn ébred rá arra, hogy „Hopp, X-nek, Z-nek, a fiberracsni kerékfalogó feltalálásának jövőre kerek évfordulója van.” A Lajtán túl az osztrák sógorok ezt másképp csinálják, ők általában két-három-négy évvel korábban kezdik a tervezést, így aztán évfordulós kiállításuk időben nyitnak, katalógusaik a nyitásra megjelennek, s a honlapok tervezését nem az évforduló hivatalos nyitása után kezdik meg. (Rossz viccel élve, az osztrák Mozart- és a magyar Haydn-emlékék között zongorázni lehetett a különbséget, pedig az itthoni Haydn-emlékék még a jól sikerültek közé tartozott.) A 150. évfordulón – az előkészítők dicséretére legyen mondva – mintha nálunk is sikerült volna „felzárkózni” a ciszlajtán régióhoz, a későbbi évfordulóknál aztán ismét hoztuk a magyar tempót; mintha csak a forradalom emblematikus alakja által megénekelte Pató Pál úr által hangoztatott „Ej, ráérünk arra még” lenne jelmondatunk.

A 150. évfordulóra tervezett kiadványok egy része így sem 1998-ban vagy 1999-ben látott napvilágot. De, hál’Istennek, végül megjelentek. Ezzel magyarázható,

hogy a 2000–2001-es könyvtermés olyan gazdagra sikerült. És a Kossuth-, Deák- és Batthyány-évfordulóknak köszönhetően ez a folyamat kitartott. A politika és magas tudományosság által elfelejtett Széchenyi-emlékévként hozadékaival kapcsolatban már kevesebb illúzióink lehet; máris megjelent az első munka, amelyben Széchenyit ismét meggyilkolják...

Az alábbi ismertetésben csak olyan munkákról szólok, amelyeket kézbe is vettem. Ugyanakkor – terjedelmi okokból – nem – vagy csak kivételes esetekben – foglalkozom a tematikus emlékszámokkal, múzeumi vagy levéltári évkönyvekkel.

Az ismertető írása közben szembesültem azzal a ténnyel, hogy az elmúlt tíz év termése mennyiségében nagyjából azonos volt magával az évfordulóéval (az akkor nem ismertett munkákkal együtt pedig vagy másfélszer akkora). Így egyetlen részben nehéz lett volna összefoglalót írni róluk. Ezért két részben ismertetem a megjelent műveket. Az első részben – szándékaim szerint – valamennyi okmányközlésről, forráskiadványról, emlékiratról, naplóról, adattárról és életrajzgyűjteményről, a többi műfajnál pedig elsősorban az 1998–1999-ben megjelent kötetekről és füzetekről szólok.

Megjegyzem, hogy nem az érdeklődés hiánya vagy a lustaság magyarázza a tízéves „késést”, hanem a magyar könyvkereskedelem és könyvterjesztés egyre abnormálisabb helyzete: nem a fővárosban és nem nagy kiadónál megjelent köteteket szinte lehetetlen a nagyobb könyvesboltokban beszerezni. (Debrecenben vagy Miskolcon kiadott munkák fővárosi megvásárlása csaknem a reménytelennel határos.) Jómagam vagy közvetlenül a kiadótól szereztem meg a hiányzó munkákat, több esetben viszont valamelyik antikváriumban sikerült rájuk bukkanom. A határon túl megjelent magyar kiadványok beszerzésére pedig a Könyvfesztiválon vagy az Ünnepi Könyvhéten kívül alig van lehetőség, hiszen az ilyen kiadványokat forgalmazó könyvesboltok (nincs belőlük túl sok) sorra húzzák le a rolót.

Okmányközlések, vegyes műfajú forráskiadványok

Némileg megkésített évfordulós kiadványként látott napvilágot *A rendszerváltás folyamata az 1848–49-i forradalom és szabadságharc első hónapjaiban* című dokumentumgyűjtemény, amelyet Jároli József szerkesztett. A kötet 12, részint kronologikus, részint tematikus fejezetcím alatt zömmel az 1848. március eleje s augusztus vége közötti időszakból válogat, de a jobb tájékozódás érdekében elsőként az 1847. június 7-i Ellenzéki Nyilatkozat szövegét közli, s a források között

1848. decemberi és 1849. februári iratokat is találunk. A kronologikus fejezetek a márciusi forradalom előzményeivel indulnak, s a Batthyány-kormány ténykedésének kezdetével zárulnak. A tematikus fejezetek között az 1848-as törvények meghozatalára és visszahangjára, a népképviselői országgyűlési választásokra, a magyar–horvát konfliktusra, a zsidóellenes zavargásokra, a parasztmozgalmakra, a nemzetőrség szervezésére, az egyházak szerepére, a közigazgatás és bíraskodás átszervezésére, végül a céhekre vonatkozó iratokat olvashatunk. Sajnálatos módon kimaradt az erdélyi unió kérdése, hiányzik a szlovák, szerb és román mozgalmakra vonatkozó iratanyag, s igazából érthetetlen, hogy a kötet miért csak a jelenlegi országhatáron belüli törvényhatóságok anyagából válogatott, amikor a Magyar Országos Levéltárban százával található a felvidéki, délvidéki, erdélyi és partiumi megyék, kerületek és székek által beküldött jelentések. A *Tizenkét pont* szövegét több iratban is közli, s véleményünk szerint a már többször megjelent minisztertanácsi jegyzőkönyvek helyett is lehetett volna más dokumentumokat felvenni.

1848–1849 iránt a szomszéd országokban is meglehetősen nagy érdeklődés mutatkozik, hiszen a román, szlovák, horvát, szerb nemzeté válás, illetve nemzeti egységmozgalom egyik legfontosabb időszaka volt ez náluk is. A kommunista diktatúra idején indult az a 8. kötetnél járó dokumentumkiadás, amely az erdélyi 1848 forrásait van hivatva közreadni. A dolog természetéből következően a források jelentős része magyar nyelvű s a Magyar Országos Levéltárban található. Miután ezek a források nem mindig tükrözték azt a képet, amelyet a kötetek „állami megrendelői” látni és láttatni akartak, az egyébként nem túl papírtakarékos (a magyar és német okmányokat román fordításban is közlő) kiadványokból a koncepcióba nem illő dokumentumokat kihagyták. Az így fennmaradó anyagból állított össze *Documenta neglecta* főcímmel egy, összesen 204 iratot tartalmazó kötetet az 1848. március 4 – 1848. június 26. közötti időszakból Benkő Samu. Bevezető tanulmánya röviden beszámol a román kötetek munkálatairól, s úgy véli, az itt közölt dokumentumok is bizonyítják: nem volt törvényszerű magyarok és románok tragikus szembekerülése 1848 folyamán.

Az 1848–1849-es forráskiadás egyik legfontosabb darabja Katona Tamás *Az aradi vértanúk* című munkája, amely immáron 4. kiadásban jelent meg. A kötet közli a tizenöt aradi vértanú teljes peranyagát, börtönből írott leveleiket, illetve hármójuk, Leiningen-Westerburg Károly és Schweidel József tábornok, valamint Lázár Vilmos ezredes naplóit, illetve visszaemlékezését. A per-

anyagokat a fegyverletételre, a fogságra és a perre vonatkozó fontosabb osztrák dokumentumok magyar fordításai egészítik ki, valamint olvashatjuk a vértanúk sírjainak feltárásáról szóló újságcikkeket is. Az anyag Poeltenberg Ernő néhány levelével, Schweidel József végrendeletével és kivégzése előtt tett nyilatkozatával, valamint Pongrácz István honvéd ezredes visszaemlékezésének részletével bővült a korábbi kiadásokhoz képest.

A budapesti Hadtörténelmi Levéltár és a bécsi Kriegsarchiv közös magyar–osztrák kiadványként látott napvilágot Christoph Tepperberg és Szijj Jolán szerkesztésében, Thomas Kletečka és e sorok írója válogatásában, Elisabeth Gmoser és Lenkefi Ferenc közreműködésével a *Von der Revolution zur Reaktion. Quellen zur Militärgeschichte der ungarischen Revolution 1848–49* című kötet, amely 384, eddig nagyobbreszt kiadatlan dokumentumot tartalmaz a szabadságharc hadtörténetéről, 1848 júniusától 1849 októberéig. A munka érdekessége, hogy – amennyiben ez lehetséges volt – egy-egy eseményről mindkét fél hadijelentéseit közli (amelyek igen ritkán találkoznak). A kötethez tekintélyes előszó, a magyar és a német nyelvű szakirodalom válogatott jegyzéke, név-, helynév-, alakulat- és tárgymutató tartozik.

A szabadságharc hadtörténetére vonatkozó források kiadásában nagyszabású munkába kezdett Hajagos József és Dér Dezső. A felső-magyarországi, felsőtiszai, majd I. hadtest a honvédsereg talán legjobban dokumentált magasabb egysége. A hadtest történetére vonatkozó források közül eddig két kötetet jelentettek meg, az első a hadtest 1848. november–decemberi megszervezésétől az 1849. január 4-i kassai vereségig terjedő időszakból közöl 416, nagyobbreszt a Magyar Országos Levéltár, a Hadtörténelmi Levéltár, a Heves Megyei Levéltár és a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár anyagából származó iratot. A második kötet sajtó alá rendezésében jelen sorok írója is részt vett. Ez utóbbi kötet az 1849. január 4. és február 2. közötti időszakból közöl 615 dokumentumot. A magyar és német nyelvű iratokból jól nyomon követhető, hogy milyen ellátási, fegyelmi, felszerelési problémákkal küzdött a katonai és a politikai vezetés, de az is kiderül, hogy néhány hónap leforgása alatt a frissen felállított alakulatok jelentős része a harcmezőn megállta a helyét a több éves rutinnal rendelkező cs. kir. alakulatokkal szemben.

Csikány Tamás *A cibakházi híd 1849* címmel jelentette meg a cibakházi híderő 1849. január–márciusában folytatott harcok katonai irataiból készült válogatását. A kötet érdekessége, hogy nem csupán korabeli iratokat közöl a két cibakházi ütközetről, illetve a honvédsereg

1849. márciusi, a térségben lezajlott ellentámadási kísérletéről, hanem közreadja az osztrák ezredtörténetek vonatkozó részeit, valamint gazdag válogatást közül az eseményekre vonatkozó magyar emlékirat-irodalomból is. (Vetter Antal emlékiratának itt olvasható részlete kapcsán pedig óhatatlanul felvetődik a kérdés: mikor olvashatjuk teljes terjedelmében ezt a munkát is?)

Az aradi 1848–1849-es

Ereklyemúzeumban, illetve budapesti családi gyűjteményekben található dokumentumokból válogat Dinyés László képzőművész kötete. A legérdekesebb talán Lázár Vilmos honvéd (al)ezredes, aradi vértanú és felesége családi levelezésének közlése, de rendkívül izgalmasak egy besorozott honvéd levelei, az aradi várban rabosko-

dó tanító naplójegyzetei vagy a neoabszolútizmus időszakában Budapesten működő titkos kémek listája.

A szabadságharc két kulcsszereplőjének, Kossuth Lajosnak és Görgei Artúrnak az 1848–1849. évi levelezését jómagam adtam közre. A kötet összesen 362 irat közlését tartalmazza. A Kossuth-levelek nagy részét már Barta István közzétette a *Kossuth Lajos összes munkái* XIII–XV. köteteiben, a Görgei-levelek mintegy fele pedig itt jelent meg először önálló kötetben.

A Kossuth-évfordulóra jelent meg egy vaskos kötet a pénzügyminisztérium támogatásával Kossuth gazdasági írásából a Magyar Közgazdasági Klasszikusok című sorozatban, tárgymutatóval, irodalomjegyzékkel és iratreprodukciókból álló, gazdag, jó minőségű illusztrációs anyaggal. Kritika legfeljebb csak azért érheti az összeállítókat, mert Kossuth 1859 utáni írásait a *Kossuth Lajos iratai* megbízhatatlan szövegközlései alapján adták közre. (Bár ebben nem állnak egyedül az elmúlt évek Kossuth-kiadásaiban.)

Kossuthnak az 1841. évi Pesti Hírlap egyes cikkeihez írott szerkesztői jegyzeteit adták ki Fazekas Csaba szerkesztésében a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara 2003. évi Kossuth-szemináriumának hallgatói.

Miután a Kossuth-életmű összkidítása több mint húsz éve szünetel, s az 1840–1847 közötti évekre tervezett három (VIII–IX–X.) kötet megjelenésére talán Kossuth születésének 250. évfordulójára reménykedhetünk (akkor leszek 89 éves, ha megérem), örülnünk kell min-

den, az említett időszakból újonnan kiadott forrásnak. Ilyen kiadvány a csongrádi Tari László Múzeumban őrzött kilenc, 1845–1846-ban írott Kossuth-levelet fényképmásolatban és betűhív átiratban közzevető Szücs Judit által szerkesztett kötet. A leveleket Kossuth Csongrád városának a település örökvalóságával kapcsolatban írta. A kötetet Erdélyi Péternek e témában írt,

valamint Szathmári Istvánnak Kossuth nyelvét és stílusát a levelek alapján elemző tanulmánya egészíti ki. Ebbe a sorba tartozik *Kossuth Lajos és a vukovár–fiumei vasút* című, a Közlekedési Múzeum által kiadott kötet, amely Kossuth Lajos 1846–1848 között Franz Kreuter bajor vasútépítő mérnökkel folytatott levelezésének német eredetijét

Görgei megvédi a haldokló Hentzi tábornokot a honvédek haragjától

1849. május 21-én (fametszet)

és magyar fordítását tartalmazza, Eperjesi László és Krámlí Mihály bevezető tanulmányával.

A budapesti Hadtörténelmi Levéltárban és Hadtörténelmi Múzeumban őrzött Kossuth-iratokat teszi közzé a Solymosi József által szerkesztett „*Barátja, Kossuth*” című kötet. Ebben mintegy 40 olyan, 1848 februárja és 1849 augusztusa között keletkezett Kossuth-levél, -irat vagy az Országos Honvédelmi Bizottmány, illetve a Kormányzóelnökség által kiadott rendelkezés található, amelyek valamilyen oknál fogva kimaradtak a *Kossuth Lajos összes munkái* 1848–1849-es köteteiből. Igen érdekesek az emigrációs levelek, így az Asbóth Sándorhoz, nemeskéri Kiss Miklóshoz vagy Figyelmessy Fülöphöz írott hivatalos utasítások, illetve köztörténelmi érdekességű magánlevelek.

Kossuth úgy vélte, hogy az újabb szabadságharc esetén önmagának kellene ellátnia a magyar hadsereg fővezéri teendőit is, hiszen a vereség okát éppen az egységes katonai vezetés hiányában látta. Törökországi emigrációjában katonai elméleti órákat vett az emigráns katonák egy részétől, s az 1860-as évekig a rendelkezésére álló hadtudományi munkák alapján 19 különböző katonai elméleti jellegű, hosszabb-rövidebb munkát írt. Ezek nagyobb részt a magyar szabadságharcból vett példák alapján világítják meg a stratégia és taktika egyes kérdéseit. Munkáiban az elméleti művekben nem túl gazdag magyar hadtudományi irodalom kiemelkedő, noha eredeti gondolatokban természetesen nem bővelkedő darabjait tisztel-

hetjük. Ezek egyikét, talán a legfontosabbat, a *Hadvisélet és csatatan elemeit*, valamint Kossuth tábori vezérkari utasítását, hadtudományi aforizmáit és „csatatani” máximáit adta ki a XIX. századi magyar hadtudományi gondolkodás talán legjobb ismerője, Ács Tibor.

Kossuth egész pályafutásának fontosabb írásait és beszédeit közli Pajkossy Gábor válogatása, amely *Nemzeti újjászületés* címmel jelent meg. A kötet külön érdekessége, hogy a Dunai Konföderáció tervezetének hiteles fordítása itt olvasható először, pontosabban másodsor, hiszen a kötet alapjául Pajkossy egy korábbi, 1998-ban a Magyar Szabadelvűek című sorozatban megjelent kötete szolgált.

A Kossuth évforduló egyik leghasznosabb kiadványa Oláh Tamás *Kossuth Lajos és Zemplén vármegye* című forráskiadványa, amely a korábban Barta István, Kállay István és Hőgye István által feltárt s részben közzé is tett iratokon kívül újabbakkal gyarapította eddigi ismereteinket, többek között Kossuth annyit emlegetett zempléni „sikkasztási” ügyéről is. A Ceglédi Színes Füzetek 8. darabjaként „*A nemzet csak jogost akarjon...*” címmel adta ki Kossuth Bobory Károly országgyűlési képviselőhöz intézett levelét Reznák Erzsébet.

A Deák-évforduló alkalmából az Osiris Kiadó a *Millenniumi Magyar Történelem* című sorozat Politikai Gondolkodók című alsorozatában egy kétkötetes válogatást jelentetett meg Deák politikai írásaiból és beszédeiből. Az 1825–1849. közötti időszakot felölelő I. kötet anyagát Molnár András, a II., az 1850–1873 közötti időszakra vonatkozó részt Deák Ágnes rendezte sajtó alá. Kónyi Manó és Váczy Péter nem túl megbízható közlései után végre az eredeti szövegeket kaphatja kézhez az olvasó. (És reménykedik abban, hogy előbb-utóbb egy megbízható Deák-összkiadás is elkészül majd.)

Ennek legkomolyabb „előmunkálatait” a válogatás I. kötetét szerkesztő Molnár András végezte (és végzi folyamatosan). Még 2000-ben tette közzé „*Javítva változtatni*” címmel a Zalai Gyűjtemény sorozatában Zala megyének a rendszeres bizottsági munkálatokkal kapcsolatos 1832. évi reformjavaslatait, amelyekről ő derítette ki, hogy tekintélyes részük Deák munkája; azaz a több száz oldalas nyomtatott összeállítás Deák első önálló munkájának tekinthető. Részben Deáktól származó vagy az ő hatására született szövegeket tartalmaz a Deák-évfordulóra megjelent, szintén Molnár András által sajtó alá rendezett *Tekintetes Karok és Rendek!* című kötet, amely Zala megye 1825–1848 közötti országgyűlési válogatott követutasításait és követjelentéseit tartalmazza.

A Magyar Országos Levéltár kiadásában, Katona Csaba sajtó alá rendezésében látott napvilágot a *Száz levél Deák*

Ferenctől 1850–1875 című kötet. A Deákhoz írott levelek többségét élete alkonyán maga Deák semmisítette meg, az általa írott levelekből viszont sok száz maradt fenn. (Elég, ha arra gondolunk, hogy csak a Vörösmarty-árvák ügyében több száz levelet írt.) Sajnálatos módon ezeknek máig nincs összegyűjtött kiadásuk, amit nyilván az is nehezít, hogy az antikvárium árveréseken évről évre előkerül egy-két újabb levél.

A kiváló 1848–1849-es kormánybiztos, a második független kormány közmunka- és közlekedésügyi minisztere, Csány László 1817–1848 között keletkezett reformkori iratait a Zalai Gyűjtemény 66. köteteként Molnár András adta közre. Az iratanyag pusztulását mutatja, hogy Csány harmincéves iratanyaga (ide értve a hozzá intézett fontosabb leveleket is) összesen egy (noha tekintélyes) kötetre rüg; ugyanakkor Csány 1848–1849. évi iratainak (közte több száz sajátkezű levelének és utasításának) válogatott kiadásából ugyanebben a sorozatban tíz évvel korábban két hasonló terjedelmű kötet jelent meg. Molnár András kötete azért nagyon fontos, mert míg a reformkor nagyjainak irathagyatéka többé-kevésbé nyomtatásban is hozzáférhető, addig a második vonalba tartozó politikusok közül Csány az első, akinek az életművéből egy a teljességre törekvő kiadás megjelent. Márpedig Wesselényi, Kölcsey Kossuth, Deák erőfeszítései hiábavalók lettek volna (sok esetben így is azok voltak), ha nem álltak volna mögöttük azok a köznemesi tömegek, amelyeknek egyik jellegzetes (és egyik legrokonszenvesebb) képviselője maga Csány volt.

Szintén a teljesség igényével adta közre Kemény Zsigmond levelezését a fiatal irodalomtörténész, Somogyi Gréta (ez volt egyébként a PhD értekezése is). Kemény levelezésének is meglehetősen mostoha sors jutott, 1944–1945-ben az újabb erdélyi impériumváltáskor hagyatékának jelentős része megsemmisült. Gyakorlatilag csak a Wesselényivel folytatott levélváltása maradt fenn csonkítatlanul. Holott Kemény ropant fontos szerepet játszott mind az erdélyi, mind – 1847-től – a magyarországi reformmozgalmakban, majd 1848–1849-ben hírlapszerkesztőként és képviselőként is a politikai elithez tartozott. A kötet sajtó alá rendezésében Pintér Borbála vett részt.

A hazai sajtótörténet egyik legfontosabb periódusa kétségkívül a forradalom és szabadságharc időszaka. A cenzúra bilincseitől megszabadult hazai sajtó hihetetlen mennyiségi és minőségi növekedést produkált. E lapok többsége azonban legfeljebb a budapesti nagyobb könyvtárakban férhető hozzá. Ezért is igen hasznos vállalkozás, hogy 2001-ben a Kernstok Károly Művészeti Alapítvány, a KT Kiadó és az Országos Széchényi Könyvtár közös

reprint kiadásában hozzáférhetővé vált két lap teljes anyaga. A Komáromi Értesítő 1849 januárjától július közepéig, a Komáromi Lapok 1849 júliusától október elejéig egyszerre volt a hol ostromzár alatt lévő, hol felszabadított Komárom (és környéke) regionális lapja és a várparancsnokság hivatalos rendeleteinek közzétevője. Az Értesítő volt 1849 áprilisáig a Dunántúlon és a Felvidéken megjelenő egyetlen, a sajtószabadság szellemében működő lap, s ugyanezt mondhatjuk el az 1849 júliusában meginduló Komáromi Lapokról is. Bizonyára nem lenne haszontalan vállalkozás, ha az egyes önkormányzatok vagy önkormányzati levéltárak, múzeumok a saját régiójukhoz köthető 1848–1849-es lapokat hasonló módon megjelentetnék.

A szabadságharc forrásainak kiadásában az egyik legérzékenyebb hiány és adósság a diplomáciai okmányok tekintetben mutatkozik. Holott az önálló, majd független Magyarország fennmaradási esélyeinek vizsgálatában ezek egyáltalán nem mellőzhetők. Ezért is roppant érdekes *A magyar kérdés* címmel megjelent, az 1848–1868 közötti bécsi spanyol követjelentésekből válogató, Anderle Ádám által összeállított és szerkesztett kötet. 1848-ból összesen három iratot közöl a spanyol–osztrák diplomáciai kapcsolatfelvételtől. A szabadságharc időszakát az 1849. március vége–szeptember vége közötti időszakból 15 jelentés mutatja be, noha a részletes tartalomjegyzékben kivonatossan szerepel további három, 1848 októberé és 1849 februárja közötti jelentés is.

A Poroszországhoz tartozó Vesztfália egyik városa, Iserlohn 1848. október 25. és 1849. december 11. közötti sajtójából 55, a magyarországi eseményekről szóló cikk fordítását közli Galambos Sándor kötete. Noha a híradások többsége a bécsi hivatalos tudósításokon alapul, találunk itt érdekes életrajzi vázlatot Bemről, Pulszky Ferencről, Görgeiről; több folytatásban megjelent cikksorozatot az 1848 júliusa utáni magyar eseményekről, a magyar hadseregről; s néhány fiktívnek tűnő levelet a magyar eseményekről. Mivel eleddig a külföldi (angol, francia, belga, dán, portugál) sajtó magyar vonatkozású tudósításaiból nagyjából csak szaktanulmányokból- és -monográfiákból (H. Haraszi Éva, Kovács Endre, Erdődy Gábor, Raáb Renáta, Semsey Viktória munkái), valamint (az elmúlt negyven év pozitív hozadékaiként) a Marx–Engels-összkiadásnak a *Neue Rheinische Zeitung* cikkeit közlő kötetéből tájékozódhattunk, csak reménykedhetünk, hogy hasonló cikkgyűjtemények előbb-utóbb más országok lapjaiból is megjelennek.

A magyar szabadságharcra vonatkozó hazai német nyelvű szövegekből, kiáltványokból, újságcikkekből, költeményekből ad igen érdekes válogatást F. Balogh

András és Tarnói László kötete, *„Ihr Männer auf, Jetzt ruft die Zeit”*, amelyhez Rózsa Mária írt bevezetőt és utószót. Kritika legfeljebb annyiban érheti a szerkesztőket, hogy a meglehetősen szellősen tördelt kiadványban időnként kivonatossan közlik a szövegeket, s a nyilvánvalóan fiktív szövegeknél (pl. Kossuth kápolnai imája, 279.; Dembiński 1849. április 7-én Gödöllőről írott hadijelentése, 280–281.) legalább jelezni illett volna, hogy nem hiteles dokumentumai a kornak.

Az Osiris Tankönyvek sorozatában, Pajkossy Gábor szerkesztésében jelent meg a *Magyarország története a 19. században* című szöveggyűjtemény. Bőséges válogatást olvashatunk a reformkori törvényekből, 1848–1849-ből pedig 28 tételszám alatt Kossuth felirati beszédétől a szegedi országgyűlésen a nemzetiségekről és a zsidók emancipációjáról hozott törvényekig e másfél év legfontosabbnak ítélt dokumentumait közli a kötet. (Kritikaként legfeljebb annyit jegyeznénk meg, hogy egyetlen katonai vonatkozású szöveget sem találunk a válogatásban, holott pl. az 1848. augusztusi, nem szentesített, de életbe léptetett, a magyar hadseregről szóló törvény kétségkívül belefért volna a válogatásba.)

Nem csupán irodalom-, hanem mentalitás és köztörténeti szempontból is figyelmet érdemel a Majthényi Annának, Madách Imre édesanyjának 1828–1870 közötti levelezését közreadó kötet, amely Andor Csaba szerkesztésében, bevezetőjével és kommentárjaival a Madách Könyvtár új folyamának 18. köteteként látott napvilágot. 1848–1849-ből összesen tíz levelet találunk a kötetben, s feltűnően hiányoznak az 1849 januárja utáni levelek.

A budai Tánicsics Mihály Gimnázium, majd ennek jogutódja, a Budai Középiskola immáron 1984 óta évente jelentet meg egy-egy 80–100 oldalas füzetet a XIX–XX. századi magyar progresszió alakjainak munkáiból a Tánicsics-sorozatban, különös tekintettel a (volt) névadó, Tánicsics Mihály munkáira. A 14. füzet Samarjay Károly válogatott verseit, a 16. füzet Vasvári Pál két kiadatlan írását tartalmazza, a 17. füzet Tánicsics *Gyásznapok emléke levelekben, melyeket feleségének írt Tánicsics Mihály* című művét, a 22. füzet szintén az ő tollából a *Királyista és republikánus (Beszélgetések)* című munkát a 21. füzet pedig egy több mint 300 oldalas, igen jól jegyzetelt válogatást Tánicsics leghíresebb lapjának, a *Munkások Újságának* a cikkeiből. A 23. füzet a szabadságharcban honvédként szolgáló, majd a cs. kir. hadseregbe besorozott Bozzai Pál munkáiból közöl válogatást, *Megagg az ember* címmel. Ennek külön érdekessége, hogy közli Bozzainak a cs. kir. hadseregben teljesített szolgálata idején Lévy Józsefhez írott leveleit. A 24. füzet pedig

a szabadságharc „megverselőjének”, a *Ponyvára került aranytrombita* című verses krónika szerzőjének, Sárosi Gyulának a verseiből ad közre válogatást. Említsük meg a füzetek-kötetek szerkesztőit is: Marton Jenőné, Kovács Andrásné, Simor András, Szentgáli Zsolt. Némi túlzással mondhatjuk, ha minden Kossuth, Petőfi, Táncsics, Széchenyi, Deák stb. nevét viselő középiskola ilyen módon ápolná névadója emlékét, a korszakkal foglalkozó történészeknek és irodalomtörténészeknek felkopna az álluk. A Táncsics-sorozatban még 1986-ban megjelent kötet után Simor András tett közzé újabb válogatást Medgyes Lajosnak, Petőfi kortársának, a református pap-költőnek *Eredeti egyházi beszédek* című prédikációgyűjteményéből az Eötvös Klasszikusok 17. köteteként.

Batthyány Kázmér gróf, a főrendi ellenzék tagja, a Végegyelet elnöke, Baranya megye főispánja és kormánybiztosa, 1849 februárjától a Délvidék teljhatalmú országos biztosa, majd a Szemere-kormány külügyminisztere – mint az tisztségeinek felsorolásából is kiderül – egyike volt a forradalom és szabadságharc legfontosabb szereplőinek. Tevékenységének legavatottabb kutatója, Füzes Miklós válogatta azt a kötetet, amely Batthyány közéleti tevékenységének 163 dokumentumát tartalmazza. A kötet közel fele, 70 dokumentum az 1848–1849-es eseményekhez, a Dráva-vonal szervezéséhez, a horvát invázió visszaveréséhez, Eszék biztosításának és ostromának történetéhez, a délvidéki eseményekhez, illetve a külügyminisztérium tevékenységéhez kapcsolódik, de nagyon fontosak a törökországi emigráció vagy a Batthyány Kázmér ellen indított felségárusítási per történetét tükröző iratok is.

Címével ellentétben nem csupán a reformkor, hanem 1848–1849 magyarországi zsidó történetéről tartalmaz fontos forrásokat Kőbányai János *Zsidó reformkor* című kötete, amely Múlt és Jövő Kiadó 1848–1849-es könyvsorozatának „záró” darabja volt. Ma már hozzáférhetetlen röpiratok, hírlapi cikkek, prédikációk szövegeit kapja az olvasó, olyan szerzők tollából, mint Bloch Móric, Löw Lipót, Schwab Löw, Diósy Márton, Einhorn Ignác vagy Szegfy Móric.

Dobos Károly szerkesztésében a Klauzál Gábor Társaság jelentetett meg rövid válogatást Klauzál Gábor országgyűlési követjelentéseiből, beszédeiből, valamint a róla szóló megemlékezésekből.

A magyarországi liberális arisztokrácia egyik legszínesebb egyéniségének, Károlyi István grófnak, „a hallgatólag mágnásnak” az életéről tartalmaz 391 tételben okmányokat, napló- és emlékiratrészleteket, újsághíreket, anekdotákat Buda Attila irodalomtörténész forrásgyűjteménye. A „negyvennyolcológusok” számára

az igazi érdekességet a 16. (Károlyi) huszárezred szerveztörténetére, illetve a Károlyira emiatt kirótt börtönbüntetés történetére vonatkozó dokumentumok jelentik.

A szabadságharc északkelet-magyarországi eseményeinek kutatásához nélkülözhetetlen kézikönyv a kitűnő kárpátaljai történész-levéltáros, Csató György *Szabadságharc a végeken. Anno 1848–1849* című munkája. A kötet első része a forradalom és szabadságharc történetére vonatkozó fontosabb kárpátaljai (Ung, Bereg és Ugocsa megyei) levéltári állagok rövid ismertetését tartalmazza. A második rész válogatást ad részint ebből az iratanyagból, részint pedig a helyi sajtóban megjelent visszaemlékezésekből és okmányokból. Végül az utolsó fejezet az 1877–1893 között ebből a térségből Kossuthhoz intézett tisztelgő iratokból, levelekből válogat.

Emlékiratok, naplók

Hunkár Antalnak, Veszprém megye egyik követének, 1848–1849-es főispánjának és kormánybiztosának, illetve az 1849 januárjában a Délvidékre küldött kormánybiztosnak az emlékiratait több folytatásban a Hadtörténelmi Közlemények hasábjain Lukinich Imre adta ki. Hudi József levéltáros-történész kötetében nemcsak ezt az emlékiratot jelentette meg, hanem kiegészítette ezt 122 Hunkár életpályájára és tevékenységére vonatkozó, nagyjából a Veszprém Megyei Levéltárban található dokumentum közlésével. (Ezek több mint egyharmada 1848–1849-es irat.) Hudi József bevezető tanulmányában összefoglalja Hunkár pályafutásának főbb mozzanatait. Hiányérzetünk talán csak az országos anyag mellőzése miatt lehet, hiszen a Magyar Országos Levéltárban Hunkárnak tucatnyi sajtókezű jelentése található ebből az időszakból.

Szemere Bertalannak, az első független felelős magyar kormány belügyminiszterének, a második kormány miniszterelnökének és belügyminiszterének emigrációs naplója 1849. augusztus 24-én, Orsován kezdődik, s 1862. január végén fejeződik be. A napló először 1869-ben jelent meg, kézírata eltűnt. Újrakiadása a Szemere-életmű egyik legszorgalmasabb feltárójának, Albert Gábornak az érdeme. A kötetet annotált névmutató és gazdag jegyzetanyag egészíti ki. Bízást mondhatjuk, hogy a kötet a Kossuth-(ellenes)-emigráció történetének egyik legfontosabb forrása; ugyanakkor rengeteg adalékot tartalmaz az 1848–1849-es eseményekre is.

A magyar reformkor, a forradalom és szabadságharc jelentős és jelentéktelen kisebbrészt magyarországi, nagyjából erdélyi szereplőiről a szabadságharc utáni internálás alatt írt hosszabb-rövidebb, összesen 241

portrét Pálffy János, 1848–1849-ben Udvarhelyszék egyik képviselője, pénzügyminisztériumi al-államtitkár, az Országos Honvédelmi Bizottmány tagja. Ezek nagyobb részét 1939-ben az Erdélyi Szépművészeti Céh sorozatában két kiadásban megjelentette Szabó T. Attila, de a jelentéktelenebbnek ítélt portrékat terjedelmi okból elhagyta; illetve, az erdélyi megjelenés miatt a románokra tett megjegyzések egy részét is el kellett hagynia. A 160. évfordulóra Benkő Samu a kihagyott portrékkal és részekkel kiegészítve jelentette meg a teljes munkát, Szabó T. Attila eredeti utószavával. A munka kétségkívül a forradalom és szabadságharc történetének egyik legfontosabb elbeszélő forrása, amely a szerző jól értesültségének köszönhetően tucatnyi fontos adatot őrzött meg az országgyűlés, az Országos Honvédelmi Bizottmány történetéről. Pálffy kevés emberről volt jó véleménnyel; talán Batthyány Lajos az egyetlen, akiről maradéktalan nagyrabecsüléssel ír.

A szabadságharc politikusai közül tizenhét képviselő, kormánybiztos és hírlapíró tizenhét naplóját és visszaemlékezését jómagam adtam ki a *Szószer és csatatér* című kötetben. A korábban hírlapi vagy folyóiratkiadásokban, illetve okmánytárakban megjelent munkákon (Lónyay Menyhért naplója, Batthyány Kázmér, Kazinczy Gábor, Kovács Lajos, Ludvig János, Csengery Antal, Melczér István, Puky Miklós, Rózsafy Mátyás emlékiratai, Vay Miklós és Pázmándy Dénes igazoló irata) kívül első ízben olvashatók nyomtatásban Madarász László képviselőnek, az Országos Honvédelmi Bizottmány tagjának emlékiratai és önéletrajzi jellegű levelei, Keller János székelyföldi kormánybiztos naplója, illetve Duschek Ferenc haditörvényszéki védőiratának és vallomásának magyar fordítása.

Az erdélyi hadsereg 1848. november–decemberi újjászervezője, ily módon Bem sikereinek kovácsa volt Czetz János, aki a szabadságharcban egészen a vezérőrnagyi rangig vitte (ő volt a honvédsereg legfiatalabb tábornoka). 1849 április-júniusában Bem távollétében ő volt az erdélyi hadsereg parancsnoka. Egy lovasbaleset miatt szolgálatképtelenné vált, s a nyári hadjáratban már nem vett részt. A szabadságharc leverése után sikerült kimenekülnie. 1850-ben Hamburgban egy rövid munkát jelentetett meg Bem erdélyi hadjáratáról, majd 1851-ben Klapka Györggyel közösen megírták a magyar szabadságharc 1848 ősztől 1849 májusáig terjedő történetét. A sors hosszú élettel áldotta meg, 1904-ben, 82 évesen hunyt el. A XX. század elején spanyolul mondta tollba visszaemlékezését, amelyet a Magyar Harcosok Bajtársi Közössége egyik argentinai csoportja lefordított. Ezt a fordítást adta közre alapos bevezetővel és jegyzetekkel Kedves Gyula a Magyar-Örmény

Könyvtár 1. köteteként. A munka igazi érdekességét a Czetz 1848 előtti, illetve 1849 utáni életpályájára vonatkozó fejezetek jelentik; ugyanakkor az 1850–1851-es munkákban találhatóknál több a személyes vonatkozás a szabadságharc hadieseményeiről szóló részekben is.

1861-ben olasz nyelven jelent meg három olaszországi magyar emigráns, Schneider Antal, Halász Sándor és Viola Károly tollából *Gál Sándornak, a székely nemzet 1848-as 49-es hadvezérének életrajza*. A magyar szakirodalomban jószerével ismeretlen életrajzot Egyed Ákos előszavával, Csikány Tamás kísérő tanulmányával, Zágonyi Zsolt fordításában és utószavával a Pallas-Akadémia Könyvkiadó jelentette meg a *Bibliotheca Transsylvanica* sorozatban, *Gál Sándor életrajza, avagy a székely ezredes, aki nem engedett 48-ból* címmel. A munka – Egyed Ákos megállapítása szerint – nagy valószínűséggel Gál írása, de mindenképpen a tőle magától származó, időnként meglehetősen túlzó adatokat tartalmaz. Legnagyobb része természetesen Gál 1848–1849-es – valóban imponáló – működésével foglalkozik, bár az ütközetleírások nem mentesek némi túlzástól. Az utolsó fejezet Gál 1849 nyara és 1861 közötti működését tekinti át.

A szabadságharc alakulatai közül arányait tekintve a legtöbb visszaemlékezés a tüzérek, majd pedig a honvéd gyalogosok köréből maradt fenn. A huszárok meglehetősen alulreprezentáltak. A kevés kivétel közé tartozik az erdélyi, nagyjából önkéntesekből szervezett 15., előbb Kossuth, majd Mátyás nevét viselő huszárezred, amelyről vagy fél tucat visszaemlékezést és naplót ismerünk. Ezek közé tartozik Imreh Sándor munkája, a *Visszaemlékezés az 1848–1849. évi szabadságharcra Erdélyben*, amelyet az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található kézirat alapján Pászti László rendezett sajtó alá. Imreh 1848 ősztől 1849 márciusáig vett részt az erdélyi harcokban, s roppant életteli és pontos leírást ad az őszi, téli és tavaszi hadjárat eseményeiről.

Székelyné Körösi Ilona rendezte sajtó alá az általa szerkesztett *Kecskeméti a szabadságharcban* című sorozat III. köteteként Dékány Rafaelnek a 25. honvéd zászlóaljról szóló visszaemlékezését *Tizenkét hónap* címmel. Dékány közvitéztként volt a Pesten, többnyire Pest-Pilis-Solt és Bács megyei, illetve Jászkun kerületi újoncokból 1848 őszen felállított alakulat katonája. A zászlóalj 1848 októberében került a lajtai táborba, ott volt Schwechatnál, a decemberi dunántúli hadjáratot Görgei feldunai hadseregében harcolta végig. Januárban a Középponti Mozgó Sereghez, a későbbi II. hadtesthez került, harcolt Kápolnánál, Isaszegnél, a Rákos mezei ütközetekben, Buda bevételénél, majd a Vág menti és komáromi harcokban. Komáromban kapitulált, így nem sorozták be. Az eseményeket alulné-

zetből látható, jó tollú szerző munkájából megismerhetők a honvédek hétköznapijai csakúgy, mint a harcok és menetek fáradalmai.

A szabadságharc történeti irodalma meglehetősen szűkölködik az eseményekkel egy időben keletkezett naplókban, a fennmaradt diáriumok többsége pedig legfeljebb időpontokat és helyszíneket rögzít. Ezért is nagyon fontos forrás László Károly honvéd tüzér hadnagy 1848. szeptember 25-én megkezdett naplója. László a Hunyadi-szabadcsapatban kezdte katonai szolgálatát, majd októberben átjelentkezett a honvédtűzér-séghez. Ott volt Ozoránál, a muraközi és Mura-menti harcokban, a móri, szolnoki, ceglédi ütközetekben, a kápolnai csatában, a tavaszi hadjárat összecsapásaiban, Buda ostromában. Ezt követően a Délvidékre vezényelték, ott volt a szőregi és a temesvári csatákban, majd Bem kíséretében török földre menekült. Pordán Ildikó által sajtó alá rendezett naplójegyzeteinek nagyobb része a törökországi Kossuth-emigráció történetének páratlanul érdekes, fontos és megbízható krónikája. Remélhetőleg előbb utóbb angliai és amerikai naplójegyzetei is megjelenhetnek.

A szabadságharc honvéd gyalogságának egyik legvittezebb alakulata volt a szabolcsi önkéntes mozgó nemzetőrzászlóaljából alakult 48. honvédzászlóalj. Nemcsak kitűnő egység volt, hanem a jól dokumentált zászlóalj közepé is tartozik. Az alakulat történetére vonatkozó emlékiratok közül Krasznay Péter visszaemlékezése még a 150. évfordulóra jelent meg. A Takács Péter által szerkesztett kis kötet további három szöveget ad közre: Mihálka Endre hosszabb, Borcsik Salamon rövidebb emlékiratát, illetve a szabadságharc idején elhunyt Thóbiás „Dani” töredékes naplójegyzeteit. A szövegeket Bene János, Kedves Gyula, Takács Péter és jómagam rendeztük sajtó alá. A szövegek jól kiegészítik egymást: Thóbiás Dani az 1848. szeptember–októberi eseményekről ír bővebben, Borcsik a muraközi és Mura-menti harcokról tájékoztat, Mihálka pedig a móri ütközet és a komáromi kapituláció közötti időszak részletes krónikáját írta meg, amelyet kiegészítenek a neoabszolutizmus első hónapjairól írott fejezetek.

A szabadságharc külföldi résztvevői közül jó néhányan írták meg visszaemlékezéseiket, ezek többségét azonban a magyar történészek – nyelvi okokból nemigen használják. Ezért is lehetünk különösen hálásak Pete Lászlónak, a Debrecen Tudományegyetem docensének, aki az olasz légió történetének feldolgozása után a korszakról szóló egyik legfontosabb emlékirat Gustavo Massoneri *Történelmi adalékok az 1848–49-es magyarországi függetlenségi háborúról* című munkáját lefordította, s alapos jegyzeteléssel közzétette. Massonerit a 23.

(Ceccopieri) gyalogezred katonájaként Magyarországon, Budán érte a forradalom, 1848 őszén átállt az ezred szőregi katonáiból alakított Frangepán-csapatba, ennek soraiban vett részt a schwechati csatában, a Simunich elleni expedícióban, majd Lipótvár védelmében. Az erőd kapitulációja után fogságba esett, de megszökött, s beállt az olasz légióba. Ott volt a szőregi és a temesvári csatában, majd a légió soraiban török földre menekült. Az érdekes (bár nem mindig pontos) emlékirat több korabeli forrást is közöl. A kötet külön érdekessége a 16. (Zanini) gyalogezred magyar oldalon harcoló zászlóaljainak, az olasz légió Erdélyben harcoló századainak, valamint a légió lovasságát alkotó 7. (Kress) könnyűlovas-ezredbeli századnak a hadi krónikája. A források értelmezését Pete László utószava segíti.

Az 1848–1849-es historiográfián belül az elmúlt bő egy évtizedben a hadtörténelem mellett az egyháztörténet tekintetében következett be komoly minőségi ugrás, és ennek megfelelően mennyiségi bővülés. A fiatal (éretsd: 30–45 éves) egyháztörténész nemzedék tagjai újabb és újabb források közzétételével és feldolgozásával alapjaiban kérdőjelezték meg azt a képet, amely a magyar katolikus egyház s általában a magyarországi egyházak szerepéről a korábbi történeti összefoglalókban szerepelt.

E nemzedék egyik legtehetségesebb és legszorgalmasabb tagja, Zakar Péter *Egyedül Kossuth szava parancsolt...* címmel hét, az egyházi hierarchia különböző szintjén álló, eltérő politikai meggyőződésű katolikus pap feljegyzéseit tette közzé a forradalom és szabadságharc eseményeiről. A legmagasabb rangú Hám János kinevezett esztergomi érsek, az 1950–1960-as évek történeti irodalmának és publicisztikájának „elő-Mindszentyje”. Az ő, mind latin eredetiben, mind magyar fordításban közzétett emlékirataiból kiderül, hogy a püspök nem „a reakció” szálláscsinálója volt, hanem mind a magyar, mind az osztrák kormányzattal szemben védeni próbálta egyházmegyéje érdekeit. Eperjessy Ferenc a Heves és Külső-Szolnok megyei mozgósított nemzetőrség soraiban vett részt az 1848. augusztusi délvidéki harcokban, Horváth János piarista szerzetes a lévai, Piry Cirjék János ferences szerzetes az érsekújvári eseményeket örökítette meg. Koller János adonyi adminisztrátor, majd plébános tanúja volt pl. Zichy Ödön gróf kivégzésének. Lubik Imre a 38. honvédzászlóaljban szolgált, Mednyánszky Cézár báró pedig Görgei mellett volt táborigazgató, majd a hadügyminisztérium hadlelkész osztyályának vezetője. Zakar Péter bevezetője áttekinti az egyes felekezetek 1848–1849-es magatartásának és sorának főbb tendenciáit.

Szintén Zakar Péter rendezte sajtó alá Sujánszky György Euszták aradi ferences szerzetes munkáját, az aradi mino-

rita rendház 1847–1851 közötti naplóját. A napló 1847 évi, latin nyelvű bejegyzéseit eredetiben és magyar regesztával, az 1848–1851 közötti részeket teljes terjedelmükben közli. A napló Arad 1848–1849-es történetének talán legfontosabb elbeszélő forrása, amit már a XIX. századi történetírók is felismertek. Az aradi vértanúk utolsó napjára és kivégzésére vonatkozó részletét Lakatos Ottó felvette 1881-ben az Arad történetéről írott monográfiájába, s Tiszi Lajos az aradi vértanúk kivégzéséről szóló cikkeiben is bőven merített belőle. Sujánszky nem csupán az Aradon és környékén történeteket jegyezte fel, hanem az országos jelentőségű eseményekről érkezett egyéb híreket is felvette munkájába.

Székács József evangélikus püspök visszaemlékezéseit Kertész Botond rendezte sajtó alá. A püspök nagy ívben kerül ki az 1848–1849-es eseményekről, viszont külön fejezetet szentelt az 1849. október 10-én Pesten kivégzett Jeszenák János báró, Nyitra megyei főispán és kormánybiztos utolsó órái leírásának.

Bíró Sándor rétyi református lelkész, a helyi nemzetőrség szervezője és századosa, majd az erdélyi hadsereg egyik tábori lelkésze, később a 4. székely határvéd zászlóalj századosa írásait *A forradalom tribünjétől a külhoni városokig* címmel Kiss Ferenc adta közre az Erdélyi Örmény Múzeum 6. köteteként. Megtalálhatjuk itt 1848 októberében Kossuthhoz írott levelét, valamint a háromszéki önvédelmi harcról szóló emlékiratát is.

Noha 1848–1849-et – teljes joggal – polgári forradalomnak nevezzük, viszonylag keveset tudunk a „névadó” társadalmi csoport forradalom és szabadságharc alatti magatartásáról, az eseményekhez való viszonyáról. Ezt segít megvilágítani a miskolci Szűcs Sámuel naplója, amelyet a kiváló levéltáros-történész, Kilián István rendezett sajtó alá. (A naplóból korábban csak részleteket olvashattunk.) Miskolc ugyan nem volt nagy események színhelye, de a hadiszerecnél változékonyságának köszönhetően szinte minden hadsereg legalább kétszer bevonult ide. Szűcs Miklós 1848 elején reumában feküdt, „mely fogfájással volt egybekötve”. Noha

nem hunyta be a szemét a magyar politikai és katonai vezetés vélt vagy tényleges hibái felett, a küzdelem jogosságát egy pillanatil sem vonta kétségbe. Megható, hogy az 1850. évi első bejegyzés arról szól, miszerint nem fogadta el a városi tanácsnokságot, „elvem lévén, abszolút kormány alatt hivatalt nem viselni.”

A pestiek mentik az osztrák sebesülteket, miközben a császári várórség bombázza a várost (Vinzenz Katzler litográfiája)

Szintén a hazai, ezúttal a budapesti polgárság 1848 előtti, alatti és utáni világába nyújtanak bepillantást Giergl Henrik üvegműves 1845–1865 közötti önéletírása, úti jegyzetei és naplói. Giergl 1848 elején Poroszországban tartózkodott, tanúja volt a berlini forradalomnak, majd május elején hazaindult Magyarországra. Hazafelé útba ejtette Prágát és a forradalmi Bécsset, s május 6-án tért haza Budapestre. A hazai eseményekről viszonylag keveset ír, viszont fővárosi lakosként kényszerű tanúja volt Buda 1849. májusi ostromának és visszafoglalásának.

A nyugat-magyarországi viszonyokba nyújt bepillantást a bécsi születésű Michael Mayr naplója. Mayr 1847-ben költözött át a Sopron

megyei Kismartonba, s itt élte át a forradalom és szabadságharc hónapjait is. A vonatkozó részeket a naplót sajtó alá rendező Gerald Schlag 1998-ban ismertette a Soproni Szemlében, s 2006-ban a burgenlandi Landesarchiv (Tartományi Levéltár) az egész, 1822–1869 közötti naplót megjelentette. A liberális érzelmű, kezdetben a magyar átalakulással rokonszenvező Mayr 1848 ősze, a bécsi forradalom leverése után egyre kritikusabban figyelte a magyar eseményeket, s láthatólag őszinte megkönnyebbüléssel fogadta a cs. kir. csapatok decemberi megjelenését.

Feichtinger Sándor esztergomi orvos 1884-ben papírra vetett önéletírásában, amelyet a kiváló Szállási Árpád orvostörténész és Gazda István tudománytörténész rendeztek sajtó alá, 1825-től tekinti át élményeit és működését „az orvosi, a tudományos fűvészeti, a nevelészeti, valamint a társadalmi és politikai téren.” Feichtinger plasztikus leírást ad az 1848. tavaszi esztergomi „rendszerváltásról”. 1848 szeptemberében megnősült, októberben Kossuthal együtt a lajtai táborba ment, részt vett

a Simunich elleni expedícióban, 1849 nyarán pedig az esztergomi katonai kórház igazgatója volt. Rendkívül érdekes és szívbemarkoló, ahogy leírja, micsoda irtózatossághoz vezetett a nehézségek árán sikerült megfelelő ellátást biztosítani a sebesült vagy járványban megbetegedett katonák számára. És mindezt teljesen ingyen tette.

Egyszerre emlékirat és feldolgozás a szabadságharc egyetlen izraelita tábori lelkészének, Einhorn Ignácnak (később Horn Ede) a magyar forradalom és a zsidók viszonyáról írott, 1850-ben németül kiadott munkája, amelyet Fenyő István fordított magyarra, s ő, illetve Miskolczi Ambrus látott el értő kísérő tanulmánnyal. Manapság, amikor politikai rövidlátásból, gazember-ségből vagy butaságból fakadóan annyi számárságot olvasni a hazai „zsidókérdés” történetéről, öröm kézbe venni egy olyan munkát, amely azt mutatja, nem volt szükségszerű, hogy a hazai zsidóság asszimilációja és polgárosodása „kérdéssé” váljék.

Franciscs Károly veszprémi borbélylegény visszaemlékezéseiből 1973-ban Vörös Károly adott ki egy válogatást. Hudi József történész-levéltáros a A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai sorozatában most az 1847–1849 között teljes naplót kiadta. Franciscs naplójából megismerhetjük a reformkori Veszprém várost és megyét, s bepillantást nyerhetünk abba, hogyan látta egy egyszerű, kétkézi munkásember a forradalom és szabadságharc hétköznapjait. A publikációval az összesen 1500 kéziratos oldalnyi napló kb. egyhatoda vált hozzáférhetővé. Reménykedjünk, hogy előbb-utóbb a „maradék” öthatod is hasonlóan jól szerkesztett és jegyzetelt formában kerül az olvasó elé.

Nemes Székely János Veszprém megyei, csöglei közbirtokos 1806–1866 között vezetett naplóját ugyanebben a sorozatban szintén Hudi József szerkesztette és rendezte sajtó alá, a tőle megszokott gondossággal. A naplóból jól érzékelhető, hogy a nagy idők mennyire érintetlenül hagyták a gazdálkodás gondjaival bajlódó birtokost, aki a nemzetörségnek a horvátok elleni mozgósítását is csak azért tartotta feljegyzendőnek, mert így „sok ház maradt gazda nélkül, és mással kellett elvettetni szinte magamnak is, mert az egy fiam is odavolt velek.” A szabadságharc vereségét még csak említésre érdemesnek sem tartotta.

A magyar női emlékirat-irodalomból a nagyközön-ség jó esetben Bethlen Kata vagy a huszadik századi emlékirók, Károlyi Mihályné Andrássy Katinka, Horthy Istvánné Edelsheim-Gyulai Ilona és mások nevét ismeri. Holott 1848–1849-ről „statisztikailag” is mérhető mennyiségű emlékirat maradt fenn női szerzők (Görgei Arthurné, Brunszvik Teréz, Beck Vilma, Lebstück Mária, Vachott Sándorné, Bánffyiné Wesselényi Jozefa, Fanghné Gyujtó Izabella) tollából; jöllehet, ezeket néha

még a szakma sem ismeri. Fábri Anna és Kiss Bori szöveggyűjtésével a Kortárs Kiadó jelentette meg Kánya Emília írónő, Magyarország és a Monarchia első női lapszerkesztője emlékiratait *Réges-régi időkről* címmel. A forradalom Temesvárott érte, májusban Bécsben, majd Pesten járt, ahol találkozott Petőfivel is. Testvére, Frigyes honvéddnek állt. Augusztusban a család visszatért Temesvárra, de az erőd októberi lázadása után ismét Pestre mentek, ahonnan 1849. január elején Ceglédre, majd onnan Pilisre húzódtak, s csak Pest visszafoglalása után tértek vissza a fővárosba. A szerző tanúja volt Buda ostromának és Pest bombázásának, majd júliusban Temesvárra, s onnan Lugosra menekültek. Kánya Emília igen élénk leírást ad az augusztus 15-i lugosi ütközetről, a főhadiszintér egyik utolsó összecsapásáról (amiről egyébként alig van magyar forrás.) Végül visszatértek Temesvárra. Az emlékirat életrajzi leírást ad a neoabszolutizmus hétköznapjairól.

A krassói bányavidék 1848 előtti és a szabadságharc alatti történetébe nyújtanak bepillantást Maderspach Károlyné emlékiratai. Férje, Maderspach Károly korának egyik legválóbb mérnöke volt. 1848 őszén és telén, majd 1849 tavaszán és nyarán Károly hadianyaggal látta el vasgyárából a honvédcsoportokat. 1849. augusztus végén vendégül látták a menekülő Bem tábornokot és kíséretét is. A feleséget, Buchwald Franciskát 1849. augusztus 23-án a bevonuló cs. kir. csapatok egyik századosa nyilvánosan megvesszőztette, mert azzal vádolták, hogy az 1849. júniusi függetlenségi ünnepély alkalmával eltemetett egy a császárt szimbolizáló bábút. A hírre az elkeseredett férj föbe lőtte magát. A kötet Soós István magyar fordításában közli Buchwald Franciska német nyelvű emlékiratainak kéziratban fennmaradt részét, valamint a férje és saját tragédiájáról szóló, azóta elveszett részeket.

A Magyarországra látogató külföldi utazók emlékiratainak jelentő része mindmáig kiadatlan magyarul. Az amerikai Charles Loring Brace 1851-ben érkezett a megszállt Magyarországra, s május 23-án Nagyváradon letartóztatták. Egy hónapot töltött fogságban, s csak a bécsi amerikai ügyvivő határozott fellépésének hatására szabadult ki. (Az ezzel kapcsolatos diplomáciai üzenetváltást Fillmore elnök a kongresszus elé is terjesztette.) Útleírásában részletes képet fest Magyarország társadalmáról, az ország helyzetéről, s többször is visszatekint az 1848–1849-es eseményekre. A fontos munkát Lévai Csaba és Vida István Kornél fordította. Közös utószavukban áttekintik Charles Loring Brace pályáját, valamint az Egyesült Államokban 1848–1852 között Magyarországról kialakult képet. Reménykedjünk, hogy e kötet kiadását további, angol, amerikai, francia szerzők hasonló munkái követik.

Adattárak, életrajzi lexikonok, életrajzgyűjtemények

Az elmúlt évek évfordulóinak talán legjelentősebb szakmai hozadéka az volt, hogy az 1848–1849-es események résztvevőinek különböző csoportjairól egymás után jelennek meg a jobbnál jobb életrajzi gyűjtemények, adattárak.

Elsőként Bona Gábor két munkáját kell említenünk, annál is inkább, mer az 1848–1849-es elitkutatás az ő egyik munkájának megjelenésével kezdődött meg 1983-ban. A *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban* harmadik kiadásban jelent meg 2000-ben, s az 1987-es – a kiadó jóvoltából némileg kaotikus szerkezetű – 2. kiadáshoz képest nemcsak a kötetben szereplő személyek száma nőtt, de a munka is könnyebben kezelhetővé vált, hiszen immáron csupán két kategóriába (tábornokok, illetve törzstisztek) csoportosította a személyeket, s – ellentétben az első két kiadással – megadta az életrajzi adatok levéltári és könyvészeti forrásait is. Az 1988-ban napvilágot látott *Kossuth Lajos kapitányai*, amely 11 év múltán *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban* címmel került az olvasók kezébe, terjedelme az első kiadáshoz képest nagyjából másfélszeresére nőtt, s több száz újabb életrajzzal bővült. Így gyakorlatilag teljessé vált az 1848–1849. évi tisztikar életrajzi adattára, s ez olyan tudományos teljesítmény, amelyről csak a legnagyobb elismerés hangján szólhatunk.

Kovács István, a kiváló történész, a lengyel–magyar kapcsolattörténet talán legjobb ismerője nem kisebb feladatra vállalkozott, mint hogy elkészítse a lengyel légió lexikonját. Nem elégedett meg a tábornokokkal, törzs- és főtisztekkel, hanem a legénységi állományúak adatait is megpróbálta felkutatni – szinte hihetetlen, milyen sikerrel. *Az 1848–1849. évi magyar forradalom és szabadságharc lengyel résztvevőinek életrajzai* alcímet viselő, több mint 600 oldalas kötet több ezer lengyel önkéntes, katona, hírszerző életrajzi adatait tartalmazza, visszakereshető levéltári és bibliográfiai utalásokkal. A kötet külön érdekessége, hogy közli valamennyi olyan személy aláírását, akinél ez ismert; illetve közli azok arcképeit, akikről ilyen ábrázolás fennmaradt. Reménykedjünk abban, hogy előbb-utóbb a német és olasz légiókról is hasonló lexikonok állnak rendelkezésünkre.

Szerencsére nem csak a katonákkal állunk immáron jól. A Magyar Országgyűlés Levéltárát vezető Pálmány Béla tudományszervezői érdeme, hogy több mint negyven itthoni és határon túli magyar történész mozgósításával tető alá hozta *Az 1848–1849. évi első népképv-*

seleti országgyűlés történeti almanachja című, több mint ezer oldalas kiadványt. Az impozáns munka nem csupán a megválasztott, illetve megválasztott, de nem igazolt képviselők, a felsőházi tisztségviselők hosszabb-rövidebb életrajzait tartalmazza, hanem Pálmány megkísérelte összeállítani a felsőház „virtuális” névsorát is; azaz, két évből a magyar arisztokrácia valamennyi felnőtt korú férfitagjának személyi adatait. Mindezt különböző hasznos táblázatok (a képviselők választókerület szerinti listája, a nyílt szavazások eredményei stb.) egészítik ki. Legfeljebb azt sajnálhatjuk, hogy a kötetek nagy része az éppen aktuális országgyűlési képviselők könyvtárát gyarapította, s nem került könyvtári forgalomba. (Az Országgyűlés Hivatala becsületére legyen mondva, hogy valamennyi közgyűjtemény könyvtárába eljuttatta a kötetet.)

Petőfi példájából tudjuk, hogy a forradalom „csinálói” nem feltétlenül lettek annak haszonélvezői – néha – mint Vasvári esetében – azon prózai oknál fogva, hogy életkoruk miatt nem voltak választhatók. Körmöczy Katalin, a Magyar Nemzeti Múzeum Újkori Osztályának vezetője szervezte meg irodalomtörténészekből, muzeológusokból és történészekből azt a szerzői munkaközösséget, amely *A márciusi ifjak nemzedéke*. „*Nem küzdénk mi sem dicsőség-, sem díjért*” című, nem csupán vaskos, de mívés kötetet megírta. Huszonhét márciusi ifjú (vagy örökifjú) s négy hölgy (Szendrey Júlia, Teleki Blanka, Laborfalvy Róza, Bulyovszki Lilla) életrajza kapott helyet a kötetben, valamennyiük esetében az ikonográfia és a relikviák katalógusával, a fontosabb tárgyak és a jellemző portrék fotóival.

Jómagam szerkesztettem a *Vértanúk könyve* című, *A magyar forradalom és szabadságharc mártírjai 1848–1854* alcímű kötetet, amelyben tíz szerzőtársammal (Demeter Zsófia, Dér Dezső, Fleisz János, Fónagy Zoltán, Hajagos József, Kedves Gyula, Kovács István, Pelyach István, Pete László, Zakar Péter) a magyar forradalomban és szabadságharcban való részvételük miatt kivégzett magyar és nem magyar, valamint a bécsi forradalom után kivégzett három magyar vértanú életrajzait írtuk meg, kiegészítve ezt a neobszolutizmus korában a függetlenségi összeesküvésekben való részvételük miatt halálra ítétekről szóló fejezetekkel.

Demeter Lajos *A hazáért „a patakokat a mi vérünk festette pirosra”*. *Sepsiszentgyörgy, Kilyén és Szotyor területén nyugvó 1848/49-es szabadságharcosok* című kiadványának címe önmagáért beszél. A szerző részint saját kutatásai, részint pedig Bona Gábor munkái alapján gyűjtötte össze a szabadságharc e településeken elhunyt résztvevőinek életrajzi adatait. E munka folytatásaként és kibővítéseként Demeter Lászlóval közösen írták meg a

Honvédnévkönyv. Sepsiszentgyörgyiek 1848–1849-ben című munkát, ami immáron valamennyi olyan sepsiszentgyörgyi, szemerjai, kilyéni és szotyori személy nevét tartalmazza, akik valamilyen szerepet játszottak a szabadságharc hadműveleteiben. Ehhez igen komoly levéltári kutatásokat folytattak a Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár vonatkozó fondjaiban. Mit mondhatunk? Várjuk a folytatást Erdélyben és itthon egyaránt.

Hasonló műfajú, az *Adalékok az 1848–49. évi magyar forradalom és szabadságharc történetéhez Gömörben* című, Kardos László által összeállított füzet, amely egyebek mellett a Gömör megyei önkéntes mozgó nemzetőri zászlóalj névsorát, valamint a szabadságharc fontosabb gömői szereplőinek rövid életrajzi adatait tartalmazza.

Dinyés László szobrászművész (több, a szabadságharc hőseit megőrkítő emléktábla, dombormű, szobor alkotója) az aradi várban raboskodó honvédtisztekről készített remek összeállítást. Munkája révén – profi történészeket megszégyenítő pontossággal és szorgalommal – szűrte ki a források ellentmondásait. A foglyokról különböző statisztikai kimutatásokat állított össze, s a fennmaradt ábrázolások alapján nagy részükről grafikus portrét készített.

Tanulmánykötetek

A Siklósi Vár- és Múzeumbaráti Kör adta ki az ott elhangzott három előadás szövegét, *1848/49-ről százötven év távlatából* címmel. Kedves Gyula a tavaszi hadjáratról, Zachar József (a címadó tanulmány szerzője) a honvédsereg, illetve az egy ideig a magyar oldalon szolgáló szervezetek tisztikaráról, Zachar Péter Krisztián pedig az 1848. október 30-i schwechati csatáról írt a kötetben.

Az Oppidum Csongrád Alapítvány a 150. évfordulón két tanulmánykötettel is tisztelgett a forradalom és szabadságharc emléke előtt. Mindkét kötetet Georgiádes Ildikó és Sebestyén István szerkesztette. Az első kötet, amely az „...én elmentem volt Tiszához felkölteni a népet” címet viseli, a Kossuth Szövetség 1998. május 26–27-i dél-alföldi konferenciáján Csongrádon elhangzott előadások szövegét adja közre. Noha e toborzóról sokat beszélünk, a konferencia előadói nem kisebb feladatra vállalkoztak, mint hogy megvizsgálják a toborzóút által érintett fontosabb településeken (Cegléd, Kecskemét, Abony, Szolnok, Szegvár, Hódmezővásárhely, Kiskunfélegyháza) történeteket (a bevezetőből úgy tűnik, a szegedi előadó nem írta meg az előadását.). Emellett néhány, a határon túli 1848–49-es emlékekkel kapcsolatos tanulmányt is olvashatunk.

A második, a külső címlapon Kossuth aláírását tartalmazó, a belső címlapon az *Oppidum Csongrád 1998* címet viselő kötetbe Csongrád 1848–1849-es történetéről, a mezőváros és Kossuth kapcsolatáról, a szabadságharc emlékének csongrádi továbbéléséről olvashatunk. A legérdekesebb tanulmány talán Sebestyén Istváné, aki a szabadságharcnak Csongrád népesedési viszonyaira gyakorolt hatását mutatja be. Miután a magyar demográfiai kutatás e témakörben eddig jóformán semmi érdemlegeset nem hozott (Fazekas Csabának egy az 1848–1849-es kolerajárvány hatásait elemző tanulmányán kívül), ez a tanulmány is arra hívja fel a figyelmet, hogy van még mit tenni e téren is. Ugyanakkor némi szomorúsággal tölt el, hogy noha már 1990-ben a Forrás hasábjain közzétettem Kossuth 1849. július 28-án Csongrád mezővárosához intézett levelének eredeti magyar szövegét, s ezt 1994-en a Századokban Spira György megismételte; a Csongrád 1849. júliusi pusztulásával foglalkozó tanulmány még mindig a XIX. századi csonka német fordítás magyarra visszafordított szövegét közli.

Az 1999-ben Szombathelyen tartott Batthyány-konferencia előadásait tartalmazza a *Batthyány Lajos emlékezete* című kötet. Csorba László előszava elsősorban Batthyány perének motívumaival foglalkozik. Molnár András a gróf 1848 előtti politikai szerepét, Erdődy Gábor Batthyány külpolitikai nézetrendszerét és akcióit mutatja be. Urbán Aladár a miniszterelnökség történetével kapcsolatos újabb kutatási eredményekről (a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány, János főherceg szerepe a magyar–horvát viszályban, a Batthyány- és a Doblhoff-kormány üzenetváltása, Batthyány és Szemere kapcsolata, Jellačić Zsófia főhercegnőhöz írott, a magyar kormányzat kezére került levele) számol be. Jómagam a Batthyány-perrel kapcsolatos újabb bécsi levéltári adatokat ismertetem, Gerő András pedig „a hiányzó Batthyány-kultuszról” ír. (A kultusztörténetet azóta Urbán Aladár részletesen feldolgozta az AETAS 2000. évi 1–2. számában.)

Helyi kiadványként, de – bizvást mondhatjuk – országos jelentőségű témákat feldolgozva jelent meg Székelyné Körösi Ilona szerkesztésében a *Kecskemét is kiállítja...* című kötet. Ebben jómagam Gáspár András honvédtábornok, Péterné Fehér Mária Lestár Péter honvédszázados (a későbbi kecskeméti polgármester), Zakar Péter a branyiszkói ütközet hőse, Erdősi Imre tábori lelkész, a szerkesztő Székelyné Körösi Ilona Muraközy János 1848–1849-es tevékenységét, Csikány Tamás pedig a 16. Károlyi-huszárezred történetét dolgozta fel. A tanulmányok egy részét névsorok, korabeli iratok közlései egészítik ki.

A helytörténeti kutatásban rejlő lehetőségeket mutatja a szabolcsi Tóth Sándor tanulmánykötete (*Koszorút a hősnek sírhalmára*). Rövid portrékat olvashatunk Haczell Márton képviselőről és kormánybiztosról, a Kralovánszky-családnak a szabadságharcban kiemelkedő szerepet játszó hét tagjáról, Benczúr Miklós őrnagyról. Külön tanulmány szól a szabolcsi „száguldókról” (gerillákról), a szabadságharc szabolcsi alakulatairól, a szabadságharc utáni szabolcsi megtorlásról, Szabolcs és Szatmár megye, valamint a Hajdú-kerület 1849–1865 közötti közigazgatási változásairól, végül pedig a Szabolcs megyei Honvédegyeletről. Ez utóbbi téma azért is fontos, mert a honvédegyletek történetéről jószerivel nincs semmilyen irodalom, holott az 1848–49-es politikai örökség és kultusz ápolásában egészen a század végéig fontos szerepet játszottak.

Szatmár megye történetének 1848–1849-es vonatkozásait mutatja be a Kónya László által szerkesztett tanulmánykötet. Az összesen 16 tanulmány és forrásközlés között olvashatunk a tágabb és szűkebb régióról, a megye kiemelkedő 1848–49-es szereplői közül Gonczeky Jánosról, Oroszhegyi Józsárról, Zágonyi Károlyról, Teleki Blankáról, a szatmári nemzetőrségről, az egyház szerepéről és az egyháziak elleni megtorlásról, illetve a megye 1848–49-es emlékhelyeiről.

A kissé haloványra sikerült Vörösmarty-bicentenáriumi szakmai eredményeit tükrözi a *Vörösmarty – mai szemmel* című, két konferencia anyagából válogató kötet. Szűkebb témánk szempontjából Karácson Sándor Vörösmarty bujdosásáról szóló, az életrajz egy érdekes kérdését tisztázó tanulmánya érdemel említést.

A XIX. századi magyar irodalomtörténet elfeledett vagy kevésbé ismert alkotóiról tartalmaz kitűnő portrégyűjteményt Simor András *Az ismeretlen XIX. század, avagy Petőfi holdudvara* című kötete, amelyben nagyrészt a Táncsics-sorozat füzeteinek bevezető tanulmányait olvashatjuk Vasvári Pálról, Táncsicsról, Kerényi Frigyesről, Samarjay Károlyról, Medgyes Lajosról és másokról; s egy igen érdekes fejtegetést egy a szakirodalom által korábban nem regisztrált, ismeretlen Petőfi-versről.

Összefoglaló munkák, kismonográfiák

A 150. évfordulóra megjelent egyik legfontosabb monográfia kétségkívül Kosáry Domokosnak a *Magyarország és a nemzetközi politika 1848–1849-ben* címmel a História Könyvtár sorozatában megjelenő összefoglalója. Noha a forradalom és szabadságharc külpolitikai feltételrendszerével és külpolitikájával sokan

foglalkoztak és foglalkoznak, összefoglaló munkát Wilhelm Alter hamisításokkal teli, 1912-ben megjelent német nyelvű monográfiáján s V. Waldapfel Eszter 1962-ben megjelent, rengeteg sületlenséggel teli szintéziséen (vagy szintéziskísérletén) kívül nem írtak e témában. (Hajnal István csak a Batthyány-kormány időszakát dolgozta fel.) Kosáry alapvetően a kiadott forrásanyagot, a gazdag nemzetközi és hazai szakirodalmat használta (levéltári kutatásokat külön nem folytatott), ám az olvasó a könyv letétele után nemigen érez hiányt. Egy nagy tudású, élénk szellemű, Magyarország akkori helyét és „értékét” pontosan ismerő tudós munkája e kötet.

Az erdélyi orosz intervenció(k) történetét az 1910-es évektől Gyalókay Jenő dolgozta fel saját családi levéltára, a szakirodalom, majd az 1920 után felszabadult bécsi és a hazakerült magyar levéltári anyag alapján. A trianoni békét követően az erdélyi levéltárak közül csak az aradi Csány-levéltárat használta. Kovács Endre Bemről szóló két monográfiája nem tartalmazott e tárgyban új forrásanyagot. Ezért is örvendetes Albert Ernő kötetének (*Eltiport szabadság. Jöttek az oroszok 1849.*) megjelenése. A szerző 1848 decemberétől 1849 augusztus–szeptemberéig dolgozta fel az erdélyi orosz beavatkozások történetét. Munkájának külön értéke az erdélyi, főleg háromszéki levéltári anyag használata. Nem csupán a hadieseményekről kapunk képet, hanem arról is, hogy milyen volt az oroszok és a polgári lakosság kapcsolata, milyen megterhelést jelentett az egyes településeknek az oroszok erdélyi tartózkodása.

A XIX. század magyar történetéről két komoly összefoglaló készült. A Gergely András által szerkesztett, időközben két kiadás megért egyetemi tankönyv a magyar nemesi reformmozgalomtól az első világháború végéig tekinti át a „hosszú XIX. század” történetét; az 1848–1849-es fejezetet Gergely András írta. A Pannonica Kiadó Magyar Századok sorozatában Csorba László írta meg a század történetét, a rá jellemző szuggesztív, időnként kimondottan szépirodalmi stílusban.

A szabadságharc leverése és az I. világháború közötti korszakról három összefoglaló munka is megjelent az elmúlt évtizedben. A magyar diplomáciatörténet talán legismertebb s legelismertebb művelője, Diószegi István *A Ferenc József-i kor 1849–1918* címmel a Tudomány – Egyetem sorozatban dolgozta fel a neoabszolútizmus és a dualizmus időszakát. A kötetnek valamivel több mint egyhatoda jut az 1849–1867 közötti évekre. Estók János *Magyarország története 1849–1914* című munkája ugyan csupán az első világháború kitöréséig követi nyomon az eseményeket, itt a munka több mint egynegyede foglalkozik az 1849–1867 közötti évekkkel. Fónagy Zoltán *Modernizáció és polgárosodás.*

Magyarország története 1849–1914-ig című kötetében nagyjából hasonlóak az arányok. Míg Diószegi munkájánál érezhető a diplomáciatörténet némi túlsúlya, Estókénál jól egyensúlyban van a politika-, a gazdaság- és a művelődéstörténet. Fónagy köteténél talán a művelődéstörténeti vonatkozások erősebbek. Mindenesetre csak örülni lehet annak, hogy a korszakok iránt érdeklődők – a nyugati minták szerint – végre ekkora kínálatból választhatnak, ha rövid, szakszerű összefoglalót akarnak olvasni.

Gáborjáni Szabó Botond *A szabadság szent igéi* címmel a Tiszántúli Református Egyházkerületnek a szabadságharcban játszott szerepét mutatja be gazdag levéltári forrásanyag alapján. Külön kiemelendő, hogy a kiadvány közli a szabadságharcban résztvevő debreceni diákok névsorát és adatait.

Helytörténeti összefoglalók és forráskiadványok

Komárom város önkormányzata jelentette meg reprint kiadásban a neves bibliográfus, Szinnyei József 1848–49-es naplóját és Komáromról írott monográfiáját. A munka egyike az 1848–1849-es hadtörténet legfontosabb forrásmunkáinak, hiszen Szinnyei közölte a komáromi hadsereg-parancsnokság és a várkormány valamennyi, 1849. június–október között keletkezett parancsát; a szerző naplója pedig azt mutatja, hogy egy művelt, jól tájékozott honvédtiszt hogyan élte át az ostrom egyhangúnak nemigen nevezhető hétköznapiját.

Komárom történetének egyik sajátos aspektusát, az ottani bankjegykibocsátás történetét mutatja be Szénássy Zoltán *A komáromi bankó* című munkája. A komáromiak annyiban viszonylag jól jártak, hogy az ott forgalomban lévő papírpénz egy részét a várórség kapitulációja után a cs. kir. hatóságok átváltották, s nem semmisítették meg. Ugyanakkor a város mind a neoabszolutizmus korában, mind 1867 után hiába próbálta meg elérni háborús kárainak megtérítését vagy legalább az adóba való betudását.

Esztergom és Komárom megyék 1848–1849-es történetéhez állított össze Bencze Cs. Attila levéltári dokumentumokat tartalmazó olvasókönyvet, amely 95 tétel-szám alatt több mint 100 dokumentumot tartalmaz. A két akkor szomszédos, jelenleg közigazgatásilag egyesített megye sorsa 1848–49 folyamán szorosan összekapcsolódott egymással. Mindkét megye az elsők között reagált a márciusi eseményekre, Kossuth mindkét megyén áthaladt 1848. október végi toborzóútja során, 1848–1849 fordulóján mindkét megyét megszállták az ellenséges csapatok, mindkét megye 1849 áprilisában

szabadult fel a császári uralom alól. A két megye lakossága alaposan kivette részét az önvédelmi, majd függetlenségi háború szolgálatából. Komárom megye egésze 1849. október végéig soha nem került a cs. kir. csapatok kezére, mert a komáromi erőd ezt lehetetlenné tette. Sőt, volt egy olyan időszak, amikor Komárom várában működött mind Komárom, mind Esztergom megye önkormányzata.

A magyar 1848–49 talán legszerencsésebb városa, Nagykanizsa igen csak fordultatos történetének teljességre törő dokumentációját tartalmazza az a két kötet, amelyet Molnár András és jómagam rendeztünk sajtó alá. A két kötet 556 tétel alatt közel 600 dokumentumot tartalmaz a nagykanizsai képviselőválasztási verekedésről, a Dráva-vonal védelmének szervezéséről, az 1848. szeptemberi horvát megszállásról, a város október 3-i felszabadításáról, az 1849. januári újabb megszállásról, az 1849. április–július közötti „magyar világról” s az önkényuralom berendezkedéséről. A közölt dokumentumok mintegy kétharmada a bécsi Hadi-levéltárból (Kriegsarchiv) származik, ami azt mutatja, hogy a negyvennyolcas helytörténetírás számára az osztrák levéltárak gyakran gazdagabb és fontosabb anyagot tartalmaznak, mint a hazaiak.

Kerényi Ferenc, a XIX. századi magyar irodalomtörténet nemrég elhunyt kiváló ismerője a Pest megyei monográfia „előtanulmányaként” egy közel 450 oldalas monográfiát írt Pest vármegye 1790–1867 közötti irodalmi életéről. A négy nagy fejezet Pest vármegye irodalomszervező és -pártoló tevékenységét, az irodalmi élet alkalmait, formáit és szereplőit, a táj és az irodalom viszonyát, valamint az irodalmi élet 1849–1867 közötti metamorfózisát mutatja be.

Aggházy Kamill, a M. Kir. Hadimúzeum (Hadtörténelmi Múzeum) alapítója és 1928–1938 közötti parancsnoka a Magyar Tudományos Akadémia 1930 májusában meghirdetett pályázatán indulva határozta el, hogy feldolgozza Buda 1849. májusi ostromának történetét. Az Akadémia 1932-ben őt bízta meg a monográfia elkészítésével, s végül 1937. április 14-én fejezte be a mű előszavát. Aggházy hihetetlenül komoly munkát végzett: feltárta a fennmaradt iratanyag nagy részét, a korabeli naplókat és emlékiratokat, emellett helyismeretere támaszkodva szinte lépésről lépésre rekonstruálta az egyes harcselekményeket. Az elkészült monográfiához 256 darabból álló, a monográfia terjedelmének másfélszeresére terjedő okmánytárat csatolt. Az óriási terjedelmű kéziratra végül nem akadt kiadó, s a szerző hagyatékából került be egy példánya a Hadtörténelmi Levéltárba. A 150. évforduló alkalmából Budapest Főváros Levéltára vállalta a kézirat megjelen-

tetését a Budapest Történetének Forrásai című sorozatban. A sajtó alá rendezést e sorok írójának vezetésével Czaga Viktória, Kreutzer Andrea, Szoleczky Emese és Tóth Orsolya végezték.

Nem tudni miért, két, magyar és angol nyelvű kiadványként látott napvilágot *A Budapesti Honvédehelyőrség Parancsnoksága 1849–1999* című kötet, amelynek 1848–49-es fejezeteiben többet olvashatunk a debreceni tér- és városparancsnokságról, mint a budapestiről. A kötet illusztrációs anyaga csak részben kötődik a mű témájához.

Fegyő János több mint 300 oldalas kismonográfiája Ráckeve 1848–49-es történetét mutatja be. A település fontosságát 1848–1849-ben az adta, hogy 1843 óta hajóhíd kötötte össze itt a Csepel-

szigetet a Duna bal partjával. A szerző nagyjából a Pest Megyei Levéltár anyagai alapján írta meg művét. Ugyanakkor joggal hiányolhatjuk pl. Görgey István Katona Tamás által kiadott *1848. júniusától októberéig* című munkájának s a hozzá kapcsolódó okmánytárnak a használatát.

Két – némileg barokkos című – füzetben jelentette meg Jásziakóhalma 1848–1849-es történetének legfontosabb dokumentumait a községi tanácsulések jegyzőkönyvei alapján Fodor Dénesné és Fodor Dénes.

Bán Anetta, Márkus Henriett Anna, Zombor László „*Emelj süveget és tekints égre magyar...*” 1848–49 füzetabonyi emlékezete című kötete három nagyobb fejezetből tevődik össze. Márkus Henriett Anna a Heves és Külső-Szolnok megyei hadieseményeket foglalja össze; portrévázlatot ad a megye két kiemelkedő 1848-as politikusról, Csiky Sándorról és Puky Miklósról; illetve bemutatja a jelenlegi Heves megye 1848-as emlékhelyeit. Bán Anetta és Zombor László tanulmányai más-más megközelítésben a helyi Petőfi-kultuszról, a centenáriumi eseményeiről írnak.

G. Jakó Mariann és Hőgye István Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Acta Archivistica című sorozatában az 1848–1948 közötti választási dokumentumokból tett közzé válogatást. Hasonlóan a sorozat korábbi, 1848–49-es kötetéhez, ezúttal is a dokumentumok hasonmásait olvashatja az olvasó, az összesen 99 iratból 13 kapcsolódik a forradalom és szabadságharc történetéhez.

Ágoston István *Ónod és Miskolc kapcsolata az 1848/49-es szabadságharcban* című füzeté áttekinti az Ónod környéki hadieseményeket, illetve vázolja a településnek az 1848. évi törvények kiterjesztő jogértelmzéséért folytatott küzdelmét.

A bácskai Magyarokanizsa 1848–49-es történetéről adott közre egy tizenhat okmányból s két visszaemlékezésből álló forrásválogatást Pejin Attila. A forrásválogatás két esemény

köre csoportosul: a település rendezett tanácsal való ellátására, illetve az 1849. július–augusztusi környékbeli hadieseményekre vonatkozó iratokat olvashatunk. A két, szerb nyelvű emlékiratnál elkelt volna egy magyar fordítás is.

Az 1849. augusztus elejéig a hátor-szági városok ko-

rántsem egyhangú életét élő szabolcsi megyeszékhely, Nyíregyháza történetét mutatja be – főleg hadtörténeti szempontból – Tóth Sándor nyugállományú alezredes, helytörténész munkája. A kötetet a nem túl jól sikerült arc- és csatakép reprodukciókon kívül korabeli iratok kiválóan olvasható fényképmásolatai illusztrálják.

Egy másik Tóth Sándor írt rövid összefoglalót Szabadszállás kiskunsági mezőváros 1848–1849-es történetéről a Bács-Kiskun Megyei Levéltár anyaga alapján. A 60 oldalas füzet külön érdekessége Rozsnyai Pál Nádor-huszár emlékiratának újraközlése.

Békés megye három településének, Dévaványának, Gyomának és Endrődnek a szabadságharcban játszott szerepét, az ottani nemzetőrök, honvédek és önkéntes csapatbéli harcokat mutatja be igen komoly levéltári kutatások alapján Ágoston Sándor két munkája. (*Dévaványai önkéntesek és honvédek az 1848–49-es szabadságharcban*; *A hazáért és a szabadságért – előre! Gyomaiak és endrődiek a dicsőséges 1848–49-es szabadságharcban*). Mindkét kötetet korabeli dokumentumok reprodukciói, fennmaradt névsorok közlései teszik még izgalmasabbá.

Szintén egy Békés megyei település, Szarvas 1848–1849-es hőseink szentelte két kötetét Máté József. Az elsőben („*És áldó imádság mellett / Mondják el szent neveinket.*” *Szarvasiak az 1848–49-es szabadságharcban*) Szarvas forradalom és szabadságharc alatti történetét írta meg. A másodikban (*Megcselekedtük,*

Honvédtoborzás Pesten (fametszet)

amit megkövetelt a haza. Utóirat 1848–49 szarvasi hőseiről) a szabadságharc szarvasi szereplőinek névsorát és rövid életrajzát közli.

A XIX. századi helytörténeti monográfiák egyik legkiválóbbikát, Hegyesi Márton *Bihar vármegye 1848–49-ben* című munkáját a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár adta ki Ruszoly József sajtó alá rendezésében. Hegyesi a szabadságharc történetének legegyszerűbb és legjobb kutatói közé tartozott, munkájának újrakiadását csak üdvözölni lehet. A kiadás külön érdekessége, hogy a Hegyesi által átdolgozott és kibővített, de meg nem jelent kézirat alapján készült.

Erdély egyik, a szászok és magyarok által lakott területének történetét mutatja be *A Barcaság 1848–1849-ben* című, Hochbauer Gyula által szerkesztett tanulmánykötet, amelyben a helyi események összefoglalása mellett érdekes tanulmányt olvashatunk a hétfalusi csángókból szervezett honvédszászlóaljról, amely, mire honvédszászlóaljként sorszámot kapott, már meg is semmisült az erdélyi harcokban.

Másfél évszázad távolából. Felső-Háromszék a szabadságharcban címmel Kocsis Károly szerkesztésében jelent meg egy tanulmányokat, kronológiát, dokumentumokat, s a szabadságharc felső-háromszéki résztvevőinek névsorát, illetve az ottani emlékhelyek rövid leírását tartalmazó kis füzet.

Életrajzok

Bona Gábor *Eskü – jog – becsület* címmel a szabadságharc egyik Temesvárott kivégzett mártírjának, Hrubby Gyula honvéd huszárornagnak a rövid életrajzát írta meg.

Gerő András *Ferenc József, a magyarok királya* című esszé-jellegű életrajza nem szabályos biográfia, hanem a magyarok és az uralkodó viszonyának sajátos krónikája. Gerő szerint a viszony első 37 évét a magyarok részéről a kezdeti rokonszenvet követő gyűlölet, a második 49 évét, 1867 után a kényszerű, majd önkéntes hazugság jellemezte.

Nemzetörként, vadászként, majd huszárként szolgálta a szabadságharc ügyét Bartha Mór, akiről Gacsályi Gábor írt szép életrajzi összefoglalót. Az 1848–1849-es fejezetek kitérnek a szatmári egyházmegye 1848–1849-es történetére is. Bartha katonai pályafutását nagyjából saját emlékiratai alapján ismerteti (ezt egyébként először ő maga adta ki: *Az 1848/49-es szabadságharc eseményei Bartha Mór naplója alapján*. (In:) Honismereti kutatások Szabolcs-Szatmárban. IX. Helytörténet. Szerk. Reszler Gábor és Erdész Sándor. Jóna András Múzeum Kiadványai 18. Nyíregyháza, 1981.)

Kultusz történet, utóélet

A forradalom és szabadságharc felvidéki emlékhelyeit mutatja be Szénássy Árpád kötete, *Az 1848/49-es szabadságharc emlékhelyei. (Pozsonytól Komáromon át Ipolyáig)* címmel. Az egyes sírok, emlékoszlopok, szobrok, emléktáblák, nevezetes épületek rövid leírását többnyire – nem túl jó minőségű – fényképekkel illusztrálja a vékonyka kötet. Ugyanakkor a szerző az elpusztult emlékművek sorsára is utal rövid szócikkeiben.

Műfaja alapján ugyan a tanulmánykötetek között lenne a helye, témája alapján azonban a kultusz történetéhez tartozik az a tanulmánykötet, amely az 1998. március 7-én Gödöllőn '48 kultusza címmel tartott konferencia előadásait tartalmazza. A G. Merva Mária által szerkesztett kötetben összesen tíz tanulmányt olvashatunk, ami – tekintve, hogy a konferencián összesen 12 előadás hangzott el – jó „begyűjtési aránynak” tekinthető. Olvashatunk a Kossuth-kultuszról, Petőfi gödöllői tartózkodásáról, 1848 ponyvairodalmi tükröződéséről, a kultusz és az oktatás viszonyáról, a forradalom és szabadságharc ábrázolásáról és kultuszáról a XIX. századi magyar festészetben, az 1848–49-es emlékművekről és az aradi Szabadság-szoborról, 1848 hatásáról a magyar viseletre, 1848–49 gasztronómiai örökségéről, illetve 1848 emlékezetéről a folklórban. A kötetet jó minőségű illusztrációk teszik még kellemesebb olvasmánnyá.

Pest megye 1848–49-es szabadságharcos emlékhelyeit mutatja be Hegedűs Károlyné kötete. Az egyes emlékhelyekről, emlékművekről, sírokról Vásári Barnáné készített szép fotókat. A kötet nem betűrendben, hanem a szerző és társai által tett emléktúrák útvonalai alapján közli az egyes településekre vonatkozó adatokat. A kötetet külön hasznossá teszi az egyes településekre vonatkozó helytörténeti bibliográfia.

A Veszprém megyei negyvennyolcas emlékművekről és honvédsírokról ad teljesnek tekinthető összefoglalót a lelkes és szorgalmas pápai helytörténész, H. Szabó Lajos. Fontos ez a munka, hiszen azt mutatja, hogy 1848–1849-nek – ellentétben mondjuk a honfoglalással – megvannak a helyi emlékhelyei, s március 15-én vagy október 6-án van hol emlékeznünk. A negyvennyolcas épített (s gyakran lerombolt) örökség számbavételéhez nyújt nélkülözhetetlen segítséget másik két kötete is, amelyek a Kárpát-medence negyvennyolcas emlékműveiről készült fényképeket és képeslapokat mutatják be, az emlékművek történetére vonatkozó legfontosabb adatok feltüntetésével.

Mózer István *Az aradi Szabadság-szobor kálváriája* című munkája a vértanúk emlékére emelt szobor törté-

netét foglalja össze felállításától lebontásáig, illetve az újrafelállítás kezdeményezéséig. A kötet külön érdekessége, hogy közreadja a szobor újrafelállítása kapcsán megszólaltatott Arad városi és megyei értelmiségiek és tisztviselők nyilatkozatait.

Katalógusok, repertóriumok, bibliográfiák

Az 1848–1849. évi fém- és papírpénzek, valamint a Kossuth-emigráció által kibocsátott pénzjegyek teljes körű katalógusát tartalmazza Leányfalusi Károly és Nagy Ádám *Pénzek 1848–49-ben. A magyar forradalom és szabadságharc pénzei* című kötete. A munkát igen alapos pénztörténeti bevezető tanulmány kíséri, a leíró katalógust követően pedig tájékoztatást kapunk az 1848–1849-es városi szükségpénzek között felbukkanó utólagos hamisítványokról, a Kossuth-bankók alapján készült utólagos nyomatokról, a pénzek tervezőiről, végül a pénzekkel kapcsolatos rendeletekről.

Numizmatikai jellegű munka Hadobás Pál *Az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc kitüntetései* című műve, amely részint a szabadságharc kitüntetésügyére vonatkozó fontosabb munkák bibliográfiáját, részint pedig az idevonatkozó visszaemlékezések és szakkikkek szemelvényes közlését tartalmazza.

A kiskunhalasi Thorma János Múzeum adott helyet 1999-ben Kozicz János *1848-as zászlók* című kiállításának, amely a korszak zászlóinak „vizuális újjáteremté-

sére”, azaz meglévő és elpusztult zászlók grafikai rekonstrukciójára vállalkozott. A kiállítás katalógusa arra hívja el a figyelmet, hogy a szabadságharc fennmaradt zászlóemlékeiről mindmáig nem készült a teljes anyagot feldolgozó katalógus.

Szépirodalom

Tóth Sándor rendezte sajtó alá és látta el bevezetéssel és jegyzetekkel a *Nagy idők apró történetei 1848–1849.* című kötetet. Ennek első része Szemere Bertalan miniszterelnök és belügyminiszter *Lombok és töviskék* címmel 1854-ben Párizsban nyomatos formában kiadott verseskötetét tartalmazza. Szemere ebben a munkájában verselte meg a forradalom és szabadságharc szereplőit. A kötet további részeiben a forradalomról és szabadságharcról szóló elbeszélések, regényes visszaemlékezéseket olvashatunk Kmethy István, Bay Ilona, Benczúr Zsuzsanna, Várady Gábor honvéd őrnagy, Szelényi Ödön, Székely József, id. Krúdy Gyula, Kiss Endre, Dobránszky Péter és Iványi Ödön tollából.

Az ozorai erdősz és más emlékek 1848–49-ből című, Oroszi Sándor által szerkesztett kötetben egy elbeszélést olvashatunk az ozorai diadalról, valamint a somogyi erdészeti szakemberek felmenőinek a szabadságharc eseményeivel kapcsolatos emlékeiből kapunk rövid összeállítást.

Bibliográfia

'48 kultusza. Szerkesztette G. Merva Mária. Gödöllői Múzeumi Füzetek 4. Gödöllői Városi Múzeum. Gödöllő, 1999.

1848–1849-es szabadságharcunk német szemmel. (Válogatás Iserlohn korabeli újságaiból.) Válogatta és szerkesztette Galambos Sándor. A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai II. Közlemények, 25. Nyíregyháza, 2001.

Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja. Szerk. Pálmány Béla. Magyar Országgyűlés Hivatala – Argumentum Kiadó. Bp., 2002.

Az 1848–49-es I. magyar hadtest iratai. (I. kötet: megalakulásától az 1849. január 4-i kassai vereségig.) S. a. r. Dér Dezső és Hajagos József. A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 9. Eger, 2002.

Az 1848–49-es I. magyar hadtest iratai II. (A januári újjászervezés és az első sikerek). A bevezető tanulmányt írta, az iratokat válogatta és sajtó alá rendezte Dér Dezső, Hajagos

József és Hermann Róbert. A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 10. Eger, 2004.

19. századi magyar történelem 1790–1918. Szerk. Gergely András. Korona Kiadó. Bp., 1998. 2., bővített és átdolgozott kiadás. Osiris Kiadó, Bp., 2005.

Adalékok az 1848–49. évi magyar forradalom és szabadságharc történetéhez Gömörben. Összeállította és szerkesztette Kardos László. Pro Patria Pelsőciensis Társaság. H. n., 1999. Ágoston István: Ónod és Miskolc kapcsolata az 1848/49-es szabadságharcban. Szerzői kiadás. Miskolc, 2000.

Ágoston Sándor: A hazáért és a szabadságért – előre! Gyomaiaiak és endrődiek a dicsőséges 1848–49-es szabadságharcban. Szerzői kiadás. Gyomaendrőd, 2005.

Ágoston Sándor: Dévaványai önkéntesek és honvédek az 1848–49-es szabadságharcban. Szerzői kiadás. Dévaványa, 2000.

Albert Ernő: Eltiport szabadság. Jöttek az oroszok 1849. „Jázdó” Társaság. Sepsiszentgyörgy, 1999.

Bán Anetta – Márkus Henriett Anna – Zombor László: „Emelj süveget és tekints égre magyar...” 1848–49 füzesabonyi emlékezete. Városi Könyvtár. Füzesabony, 1999.

- „Barátja, Kossuth”. Forráskiadvány Kossuth Lajos Hadtörténelmi Levéltárban és Hadtörténelmi Múzeumban őrzött irataiból. Szerk. Solymosi József. Petit Real Könyvkiadó. Bp., 2003.
- A Barcaság 1848–1849-ben. Szerk. Hochbauer Gyula. Disz Typo Kft. Szecseleváros, 1998.
- Biedermeier – Revolution – Neoabsolutismus. Die Tagebücher Michael Mayrs 1822–1869. Herausgegeben von Gerald Schlag. Burgenländische Forschungen. Band 93. Burgenländisches Landesarchiv. Eisenstadt, 2006.
- Bíró Sándor: A forradalom tribünjétől a külhoni városokig. Bevezeti és közreadja Kiss Ferenc. Erdélyi Örmény Múzeum 6. Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület. Bp., 2002.
- Bona Gábor: Eskü – jog – becsület. Hruba Gyula honvéd huszárőrnagy mártírhalála 150. évfordulójának emlékeztére. Honvéd Kiadó, Bp., 1999.
- Bona Gábor: Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban. Heraldika Kiadó. Bp., 2009. I–II. k.
- Bona Gábor: Tábormokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. 3., átdolgozott, javított és bővített kiadás. Heraldika Kiadó, Bp., 2000.
- Bozzai Pál: „Megagg az ember”. Szerk. Simor András és Szentgáli Zsolt. Táncsics-sorozat, 23. füzet. H. n. [Bp.], 2007.
- Czetz János: Emlékezéseim. Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta. Kedves Gyula. Magyar–Örmény Könyvtár 1. Budaörsi Örmény Kisebbségi Önkormányzat. Budaörs, 2001.
- Csány László reformkori iratai 1817–1848. S. a. r. Molnár András. Zalai Gyűjtemény 66. Zala Megyei Levéltár. Zalaegerszeg, 2009.
- Csatáry György: Szabadságharc a végeken. Anno 1848–1849. Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség. Ungvár, 1999.
- Csikány Tamás: A cibakházi híd 1849. A cibakházi híderő 1849. január–márciusában folytatott harcok katonai irataiból. Petit Real Könyvkiadó. Bp., 2003.
- A csongrádi Kossuth-levelek. Hasonmás kiadás a csongrádi Tari László Múzeumban őrzött kilenc Kossuth-levélről. Szerk. Szűcs Judit. Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága. Csongrád, 2001.
- Csorba László – Erdődy Gábor – Gerő András – Hermann Róbert – Molnár András – Urbán Aladár – Varga János: Batthyány Lajos emlékezete. Szombathely, 2000.
- Csorba László: A tizenkilencedik század története. Magyar Századok. Pannonica Kiadó. Bp., 2000.
- „de víg élet, s mily gyöngy élet...a honvédelet”. Mihálka Endre, Borcsik Salamon, Thóbiás Dani emlékiratai 1848/49-ből. Szerkesztette Takács Péter. S. a. r. Bene János, Hermann Róbert, Kedves Gyula, Takács Péter. Periférián Alapítvány. Nyíregyháza, 2002.
- Deák Ferenc: Válogatott politikai írások és beszédek. I. 1825–1849. S. a. r. Molnár András. II. 1850–1873. S. a. r. Deák Ágnes. Millenniumi Magyar Történelem. Politikai Gondolkodók. Osiris Kiadó. Bp., 2001.
- Demeter Lajos – Demeter László: Honvédnévkönyv. Sepsiszentgyörgyiek 1848–1849-ben. Tortoma Könyvkiadó. Barót, 2008.
- Demeter Lajos: A hazáért „a patakot a mi vérünk festette pirosra”. Sepsiszentgyörgy, Kilyén és Szotyor területén nyugvó 1848/49-es szabadságharcosok. Charta Kiadó. Sepsiszentgyörgy, 2001.
- Dinyés László: Aradi rabok 1849–1858. Aradi Szabadságszobor Egyesület. Arad, 2004.
- Dinyés László: Ismeretlen 1848/49-es dokumentumok. Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület. Bp., 2004.
- Diószegi István: A Ferenc József-i kor 1849–1918. Tudomány – Egyetem. Vince Kiadó Bp., 1999.
- Documenta neglecta. Az 1848. évi erdélyi forradalom forrásait publikáló román akadémiai kiadványból kihagyott iratok 1848. március 4 – 1848. június 26. Összeállította és kutatástörténeti bevezetéssel ellátta Benkő Samu. Magyar Országos Levéltár. Bp., 2008.
- Dokumentumok gróf Batthyány Kázmér közéleti tevékenységéről. S. a. r. Füzes Miklós. A német szövegeket fordította Figura Krisztina. Tanulmányok és források Baranya megye történetéből 14. Pécs, 2006.
- Egy pesti polgár Európában. Giergl Henrik üvegműves önéletrajza, útjegyzetei és naplói 1845–1865. S. a. r. Györgyi Gézané Zámor Magda, Gellei Andor, Zimányi Magdolna és Györgyi Erzsébet. Negyvennyolcas Idők III. Fontes Musei Ethnographiae 6. Néprajzi Múzeum. Bp., 2000.
- Einhorn Ignác (Horn Ede): A forradalom és a zsidók Magyarországon. Fordította Fenyő István. Az utószókat írta Fenyő István és Miskolczy Ambrus. Europica Varietas. Eötvös Loránd Tudományegyetem Román Filológiai Tanszék. Bp., 2000.
- „...én elmentem volt Tiszához felköltetni a népet.” A Kossuth Szövetség Dél-alföldi Konferenciáján Csongrádon elhangzott előadások szövege (1998. május 26–27.) Szerk. Georgiádes Ildikó és Sebestyén István. Oppidum Csongrád Alapítvány. Csongrád, 1998.
- Estók János: Magyarország története 1849–1914. Nemzeti Tankönyvkiadó. Bp., 1999.
- Fegyő János: Ráckeve az 1848–49-es forradalom éveiben. Ráckevei Múzeumi Füzetek 5. Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága. Ráckeve, 1998.
- Feichtinger Sándor doktor önéletrajza. Élményei és működése az orvosi, a tudományos fűvészeti, a nevelészeti, valamint a társadalmi és politikai téren. Papírra vetette 1884-ben. A sajtó alá rendezés szakmai irányítója Szállási

- Árpád. A szöveggondozás Gazda István munkája. A Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 47. Piliscsaba, 2005.
- Fodor Dénesné – Fodor Dénes: Jászfákóhalma és a Jászkun Kerületek 1848. évi forradalmi kibontakozása a községi tanácsülések jegyzőkönyve alapján. Dokumentumgyűjtemény. Jászfákóhalma, 1999.
- Fodor Dénesné – Fodor Dénes: Jászfákóhalma és a Jászkun Kerületek 1849. évi szabadságharca és bukása a községi tanácsülések jegyzőkönyve alapján. Dokumentumgyűjtemény. Jászfákóhalma, 2000.
- Fónagy Zoltán: Modernizáció és polgárosodás Magyarország története 1849–1914-ig. Történelmi Kézikönyvtár. Csokonai Kiadó. H. és é. n. [Debrecen, 2001.]
- Franciscs Károly visszaemlékezései. S. a. r. Hudi József. A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai. Forrásközlések 3. Pápai Református Gyűjtemények. Pápa, 2001.
- G. Jakó Mariann – Hőgye István: Választási dokumentumok a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban 1848–1948. Acta Archivistica 6. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár. Miskolc, 1999.
- Gáborjáni Szabó Botond: A szabadság szent ígéi. A tiszántúli református egyházi vezetés és a Debreceni Kollégium 1848/49-ben. Tiszántúli Református Egyházkerület. Debrecen, 1999.
- Gacsályi Gábor: Bartha Mór élete és kora. Szenci Molnár Társaság. Bp., 2000.
- Gál Sándor életrajza, avagy a székely ezredes, aki nem engedett 48-ból. Az előszót írta Egyed Ákos. A kísérő tanulmányt és a kronológiát írta Csikány Tamás. Fordította és az utószót írta Zágonyi Zolt. Bibliotheca Transsylvanica 49. Pallas-Akadémia Könyvkiadó. Csíkszereda, 2006.
- Gerő András: Ferenc József, a magyarok királya. 2. kiadás. Pannonica Kiadó. Bp., 1999.
- Gyásznapok emléke levelekben, melyeket feleségének írt Tánicsics Mihály. Szerk. Marton Jenőné, Kovács Andrásné, Simor András. Tánicsics sorozat, 17. füzet. Tánicsics Mihály Gimnázium. H. n. [Bp.,] 2001.
- H. Szabó Lajos: A Kárpát-medence negyvennyolcas emlékművei fényképeken és képeslapokon. I. Héra Sorozat XII. Szerzői kiadás. Pápa, 2008. [H. Szabó Lajos, Pápa, Pf. 140. 8500]
- H. Szabó Lajos: A Kárpát-medence negyvennyolcas emlékművei fényképeken és képeslapokon. II. Héra Sorozat XIII. Szerzői kiadás. Pápa, 2009.
- H. Szabó Lajos: Negyvennyolcas emlékművek, honvédsírok Veszprém megyében. Magánkiadás. Pápa, 2000.
- Hadobás Pál: Az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc kitüntetései. Bibliográfia, szemelvények. Edelény, 1998.
- A hallgatag mágnás. Dokumentumok gróf Károlyi István életéből. Összeállította és jegyzetekkel ellátta Buda Attila. Újpest Önkormányzata. Újpest, 2000.
- Hegedűs Károlyné: Az 1848–49-es szabadságharc emlékei Pest megyében. Vásári Barnáné képeivel. Az előszót írta Bona Gábor. Hely és dátum nélkül [2000.]
- Helgert Imre: A Budapesti Honvédhelyőrség Parancsnoksága 1849–1999 – Budapest Garrison Headquarters 1849–1999. Zrínyi Kiadó, Bp., 2000.
- Hunkár Antal visszaemlékezése és iratai. S. a. r. és szerkesztette Hudi József. A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai. Forrásközlések 6. Pápa, 2004.
- „Ihr Männer auf, Jetzt ruft die Zeit”. Deutsche Texte aus Ungarn zur Revolution und zum Freiheitskampf 1848/1849. Auswahl, Einleitung und Nachwort von Mária Rózsa. Hg. von András F. Balogh und László Tarnói. Deutschsprachige Texte aus Ungarn. Bd. 5. Argumentum Kiadó. Budapest, 2006.
- Imreh Sándor: Visszaemlékezés az 1848–1849. évi szabadságharcra Erdélyben. S. a. r. Pásztói László. Nemzeti Téka. Országos Széchényi Könyvtár. Bp., 2003.
- „Javitva változtatni”. Deák Ferenc és Zala megye 1832. évi reformjavaslatai. Zala Gyűjtemény 49. Zala Megyei Levéltár. Zalaegerszeg, 2000.
- Kánya Emília: Réges-régi időkről. Egy 19. századi író nő emlékiratai. S. a. r. Fábri Anna és Kiss Bori. Kortárs Kiadó. H. és é. n. [Bp., 1998.]
- Katona Tamás szerk.: Az aradi vértanúk. 4. kiadás, Corvina Kiadó. Bp., é. n.
- Kecskemét is kiállítja... Kecskeméti a szabadságharcban II. Szerk. Székelyné Körösi Ilona. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Katona József Múzeuma. Kecskemét, 2002.
- Kedves Gyula – Zachar József – Zachar Péter Krisztián. 1848/49-ről százötven év távlatából. Siklói Füzetek. A Siklói Vár- és Múzeumbaráti Kör Kiadványa. Siklós, 1999.
- Kemény Zsigmond levelezése. Sajtó alá rendezte Somogyi Gréta és Pintér Borbála. Balassi Kiadó. Bp., 2007.
- Királyista és republikánus (Beszélgetések). A munkásnép számára írta Tánicsics Mihály. Szerk. Simor András és Szentgáli Zsolt. Tánicsics sorozat, 22. füzet. Budai Gimnázium. H. n. [Bp.,] 2006.
- Komáromi Értesítő 1849. Januáriustól Juliusig. Szerk. Nagy Zoltán. Kernstok Károly Művészeti Alapítvány – KT Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár. Tatabánya – Rév-Komárom – Bp. é. n. [2001.]
- Komáromi Lapok 1849. Juliustól Oktoberig. Szerk. Nagy Zoltán. Kernstok Károly Művészeti Alapítvány – KT Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár. Tatabánya – Rév-Komárom – Bp. é. n. [2001.]

- Kosáry Domokos: Magyarország és a nemzetközi politika 1848–1849-ben. História Könyvtár. Monográfiák. História – MTA Történettudományi Intézete. Bp., 1999.
- Kossuth gazdasági írásai. Szerkesztette Bekker Zsuzsa. Munkatársak Frenkel Gergely és Szarka Judit. Magyar Közgazdasági Klasszikusok. Aula Kiadó. Bp., 2002.
- Kossuth Lajos és a vukovár–fiumei vasút. Kossuth Lajos levelezése Franz Kreuter bajor vasútépítő mérnökkel 1846–1848. Sajtó alá rendezte és fordította Soós Lajos, Barkóczi Jolán, Ress Imre, Ujhely Géza. A bevezető tanulmányt írta Eperjesi László és Krámlí Mihály. Közlekedési Múzeum. Bp., 2006.
- Kossuth Lajos és Görgei Artúr levelezése, 1848–1849. S. a. r. Hermann Róbert. Millenniumi Magyar Történelem. Osiris Kiadó. Bp., 2001.
- Kossuth Lajos: „A nemzet csak jogost akarjon...” Levél Bobory Károly országgyűlési képviselőhöz Ceglédre. Az utószót és a jegyzeteket írta Reznák Erzsébet. Ceglédi Színes Füzetek 8. Cegléd, 2002.
- Kossuth Lajos: Hadviselés és csatatan elemei. Sajtó alá rendezte, az előszót és a tanulmányt írta Ács Tibor. Zrínyi Kiadó. Bp., 2002.
- Kossuth Lajos: Szerkesztői jegyzetek a Pesti Hírlaphoz I. (1841.) Szerk. Fazekas Csaba. Sajtó alá rendezték, bevezetővel és jegyzetekkel ellátták a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar 2003. évi Kossuth-szemináriumának hallgatói. Miskolc, 2003.
- [Kossuth.] Oppidum Csongrád 1998. Szerk. Georgiádes Ildikó és Sebestyén István. Oppidum Csongrád Alapítvány. Csongrád, 1998.
- Kovács István: A lengyel légió lexikona, 1848–1849. Az 1848–1849. évi magyar forradalom és szabadságharc lengyel résztvevőinek életrajzai. História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 10. kötet. História – MTA Történettudományi Intézete. Bp., 2007.
- Kozicz János: 1848-as zászlók. Időszaki kiállítás 1999. október 6-tól. Thorma János Múzeum Füzetek 2. h. és d. n. [Kiskunhalas, 1999.]
- László Károly: Katonai életemből. Napló, 1848. szept. 25-e és 1851. szept. 10-e között. Sajtó alá rendezte Pordán Ildikó. Terebess Kiadó. Bp., 2001.
- Leányfalusi Károly – Nagy Ádám: Pénzek 1848–49-ben. A magyar forradalom és szabadságharc pénzei. Magyar Éremgyűjtők Egyesülete Bács-Kiskun Megyei Szervezete. Kecskemét, 2000.
- Maderspach Károlyné: Emlékirat töredék. Fordította Soós István. H. és é. n. [Bp., 2005.]
- A magyar kérdés. Spanyol követi jelentések Bécsből 1848–1868. Összeállította és szerkesztette Anderle Ádám. Hispania Kiadó és Szolgáltató Bt. Szeged, 2002.
- Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény. Szerkesztette Pajkossy Gábor. Osiris Tankönyvek. Osiris Kiadó. Bp., 2006.
- Magyarországi és erdélyi urak. Pálffy János emlékezései. 1939-ben sajtó alá rendezte Szabó T. Attila. 2007-ben kibővítette Benkő Samu. Nap Kiadó. Bp., 2008.
- Majthényi Anna levelezése. Szerkesztette, a bevezetőt és a kommentárokat írta Andor Csaba. Madách Könyvtár – Új folyam 18. Madách Irodalmi Társaság. Bp., 2000.
- A márciusi ifjak nemzedéke. „Nem küzdünk mi sem dicsőség-, sem díjért”. Szerk.: Körmöczy Katalin. Magyar Nemzeti Múzeum, Bp., 2000.
- Másfél évszázad távolából. Felső-Háromszék a szabadságharcban. Szerk. Kocsis Károly. Media Design & Print Kft. Kézdivásárhely, 1999.
- Massoneri, Gustavo: Történelmi adalékok az 1848–49-es magyarországi függetlenségi háborúról. Fordította Száraz Orsolya. A jegyzeteket és a kíséző tanulmányt írta, valamint a függelékben szereplő szövegeket fordította Pete László. Studia Militaria Hungarica 1. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő – Gödöllő, 2006.
- Máté József: „És áldó imádság mellett / Mondják el szent neveinket.” Szarvasiak az 1848–49-es szabadságharcban. Szarvas, 1998.
- Máté József: Megcselekedtük, amit megkövetelt a haza. Utóirat 1848–49 szarvasi hőseiről. Szarvasi Krónika Kiskönyvtára 11. H. és d. n. [Szarvas, 2002.]
- Medgyes Lajos: Eredeti egyházi beszédek. Válogatta és utószóval ellátta Simor András. Eötvös József Könyvkiadó. Eötvös Klasszikusok. 17. kötet. Eötvös József Könyvkiadó. Bp., 1998.
- „Mindent a hazáért!” Deák Ferenc emlékkiállítás 1803–2003. A kiállítás rendezte és a bevezetőt írta Nyulásziné Straub Éva. Magyar Országos Levéltár. Bp., 2003.
- Mózer István: Az aradi Szabadság-szobor kálváriája. Réthy és Réthy Bt. H. n., 1999.
- Nagykanizsa és környéke 1848–1849-ben. Okmánytár. I–II. Sajtó alá rendezte Hermann Róbert és Molnár András. Nagykanizsa Megyei Jogú Város Önkormányzata. Nagykanizsa, 2000.
- Nemes Székely János csöglei közbirtokos naplója 1806–1866. Sajtó alá rendezte, szerkesztette, a bevezető tanulmányt írta Hudi József. A Pápai Református Gyűjtemény Kiadványai. Forrásközlések 7. Pápai Református Gyűjtemények. Pápa, 2007.
- „Nemzeti újjászületés”. Válogatás Kossuth Lajos írásaiból és beszédeiből. Szerk. Pajkossy Gábor. Új Mandátum. Bp., 2002.
- Oláh Tamás: Kossuth Lajos és Zemplén vármegye. Forráskiadvány. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár. Miskolc, 2002.
- Olvasókönyv. Esztergom és Komárom megye az 1848/49-es forradalom alatt. Válogatta és szerkesztette Bencze Cs.

- Attila. Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára. Esztergom, 2000.
- Pejin Attila: Magyarkanizsa 1848–49-ben. Forrásválogatás. Zenta, 1999.
- Puskel Péter: A Szabadság- és Kossuth-szobor utóélete. Arad redivivus. Alma Mater Alapítvány – Wieser Tibor Alapítvány. Arad, 1998.
- A rendszerváltás folyamata az 1848–49-i forradalom és szabadságharc első hónapjaiban. Válogatott dokumentumok. Szerk. Járóli József. Magyar Levéltárosok Egyesülete. Bp., 2001.
- Samarjay Károly: Válogatott versek. Szerk. Marton Jenőné, Kovács Andrásné, Simor András. Táncsics sorozat, 14. füzet. Táncsics Mihály Gimnázium. H. n. [Bp.,] 1998.
- Sárosi Gyula: Bujdosó. Válogatott versek. Szerk. Simor András és Szentgáli Zsolt. Táncsics-sorozat, 24. füzet. H. n. [Bp.,] 2008.
- Simor András: Az ismeretlen XIX. század, avagy Petőfi holdudvara. Eötvös József Könyvkiadó. Bp., 1999.
- Sujánszky György Euszták: Az aradi rendház naplója (1847–1851). Sajtó alá rendezte Zakar Péter. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség – Historia Ecclesiastica Hungaria Alapítvány. Bp., 2007.
- Szatmáriak az 1848/49-es szabadságharcban. Szerkesztette Kónya László. Identitas Kiadó. Szatmárnémeti, 1999.
- Száz levél Deák Ferencről 1850–1875. Válogatta, jegyzetekkel és előszóval ellátta Katona Csaba. Magyar Országos Levéltár. Bp., 2004.
- Székács József püspök visszaemlékezései. Szerk. Kertész Botond. Akadémiai Kiadó. Bp., 2008.
- Szemere Bertalan: Napló (1849–1861). S. a. r. Albert Gábor. Felsőmagyarország Kiadó – Bíbor Kiadó, Miskolc, 2005.
- Szénássy Árpád: Az 1848/49-es szabadságharc emlékhelyei. (Pozsonytól Komáromon át Ipolyságig). KT Kiadó, Komárom, é. n. [1999?]
- Szénássy Zoltán: A komáromi bankó. KT Kiadó. Komárom, 1999.
- Szószték és csatatér. Politikusi visszaemlékezések és naplók 1848–49-ből. S. a. r. Hermann Róbert. Balassi Kiadó. Bp., 2000.
- Szűcs Sámuel naplói (1835–1864). S. a. r. Kilián István. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár. Miskolc, 2003.
- Táncsics Mihály: Munkások Újsága, 1848. Szerk. Simor András és Szentgáli Zsolt. Táncsics-sorozat, 21. füzet. H. n. [Bp.,] 2005.
- „Tekintetes Karok és Rendek!” Zala megye országgyűlési követutasításai és követjelentései 1825–1848. Válogatott dokumentumok. S. a. r. Molnár András. Zalai Gyűjtemény 56. Zalaegerszeg, 2003.
- Tizenkét hónap. Dékány Rafael a 25. honvéd zászlóaljról. Kecskeméti a szabadságharcban III. A szöveget gondozta, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Székelyné Kőrösi Ilona. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Katona József Múzeuma. Kecskemét, 2004.
- Tóth Sándor: „Koszorút a hősnak sírhalmára”. (Tanulmányok 1848/49 – 1998/99). Nyíri Honvéd Egyesület. Nyíregyháza, 1999.
- Tóth Sándor: Nyíregyháza városa az 1848–49-es forradalom és szabadságharc időszakában. Fegyveres Erők és Rendvédelmi Szervek Nyugdíjas Klubja. Nyíregyháza, 1998.
- Tóth Sándor: Az 1848/49-es szabadságharc és Szabadszállás. Petőfi Baráti Kör. Szabadszállás, 2000.
- Vasvári Pál két kiadatlan írása. Szerkesztette Marton Jenőné, Kovács Andrásné és Simor András. Táncsics-sorozat 16. füzet. Táncsics Mihály Gimnázium. H. n. [Bp.,] 2000.
- Vértanúk könyve. A magyar forradalom és szabadságharc mártírjai 1848–1854. Szerk. Hermann Róbert. Rubicon Könyvek. Bp., 2007.
- Von der Revolution zur Reaktion. Quellen zur Militärgeschichte der ungarischen Revolution 1848–49. Bearbeitet von Róbert Hermann, Thomas Kletečka, Elisabeth Gmoser und Ferenc Lenkefi. Herausgegeben von Christoph Tepperberg und Jolán Szijj. Argumentum Kiadó. Wien – Budapest, 2005.
- Vörösmarty – mai szemmel. Válogatás a Székesfehérváron 1999. december 1-jén, valamint a Kápolnásnyéken 2000. szeptember 29-én elhangzott előadásokból. Árgus Kiadó – Vörösmarty Társaság, Székesfehérvár, 2000.
- Zakar Péter: „Egyedül Kossuth szava parancsolt...” Katolikus papok feljegyzései az 1848/49-es szabadságharc eseményeiről. Dél-Alföldi Évszázadok 16. Csongrád Megyei Levéltár. Szeged, 2001.
- Zsidó reformkor. Összeállította, az utószót és a jegyzeteket írta Kőbányai János. Magyar Zsidó Történelem. Múlt és Jövő Kiadó. Bp., 2000.

**Fotózás, saját műteremben is,
nyomdai előkészítés és nyomdai kivitelezés**

TUBA REKLÁMSTÚDIÓ

Az eladható termékekért

TUBA Reklámstúdió Kft. 1067 Budapest, Csengery u. 33. • Tel.: (06-1) 413-0217 • Tel/fax: (06-1) 352-5956
E-mail: info@tubareklamstudio.hu • Honlap: www.tubareklamstudio.hu